

Andreas Nylund Hallem

Leilending av død manns vilje

Lov om leilendingsgods av 1888 og overgangen
til bondeselveie hos de angellske stiftelsene

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning

Veileder: Pål Thonstad Sandvik

Mai 2021

Andreas Nylund Hallem

Leilending av død manns vilje

Lov om leilendingsgods av 1888 og overgangen til
bondeselveie hos de angellske stiftelsene

Masteroppgave i historie - femårig lektorutdanning
Veileder: Pål Thonstad Sandvik
Mai 2021

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Kunnskap for en bedre verden

Forord

Et velkjent postulat når studietiden nærmer seg slutten, er at arbeidet med masteroppgaven er en ensom foreteelse. Så har ikke vært sant i mitt tilfelle, og det er mange som fortjener min oppriktige takknemlighet. Takk til Inger, Mari-Anne og Henrik som jeg har vært så heldig å få dele lesesal med det siste året, og kanskje spesielt takk til førstnevnte som jeg etterhvert også har begynt å dele postkasse med. En stor takk må også rettes til gode klassekamerater gjennom fem år, og til alle deltakere som i løpet av våren har bidratt med innsiktsfulle innspill på masterseminarer i regi av Fate of Nations-gruppen ved IMS.

Det sagt, er kirken aldri så full at det ikke er plass til presten. Min største takk går til Pål Thonstad Sandvik, som med stor velvilje og stødig hånd har lost dette prosjektet trygt i havn. Oppgaven hadde ikke blitt det den ble uten din kyndige veiledning, dine gode råd og din alltid åpne kontordør.

Dragvoll, 17. mai 2021

Andreas N. Hallem

Innholdsfortegnelse

<i>Kapittel 1: Innledning og avgrensing</i>	1
1.1 Formål og angrepsvinkel.....	2
1.2 Tidligere forskning: Hva den kan fortelle – og ikke fortelle.....	4
1.3 Lover og lovarbeid som kilde til historisk kunnskap	7
1.3.1 Kort om dokumentenes kildeverdi	9
1.3.2 Terminologi og begrepsbruk	10
1.4 Profesjonsrelevans.....	10
<i>Kapittel 2: Og bakom sang den nye tid</i>	13
2.1 Fra miskreditt og tomme fat til krongodssalg og skattestat	13
2.2 Et jordleievesen på langsom retrett	15
2.3 Fordeling av jordeiendom fra ca. 1600 og noen bemerkninger til kvantifiseringen	18
2.4 Embetsmannsstaten og overgangen til selveie	21
2.5 Embetsmennene som passive betraktere – eller aktive aktører?	24
2.6 Oppsummering og konklusjoner	26
<i>Kapittel 3: Linjer i leilendingskommisjonens tilblivelse</i>	27
3.1 Fra nordnorsk lokalpolitikk til nasjonal storpolitikk.....	27
3.2 Caspar Jensenius og Indredepartementets første foredrag	30
3.3 «Hr. Præsident, tør jeg spørge, om det spøger i Folks Hjerne?».....	34
3.4 Kommisjonen nedsettes.....	37
3.5 Medlemmene beskikkes	38
3.6 En mangfoldig kommisjon?	40
3.7 Oppsummering og konklusjoner	41
<i>Kapittel 4: Én kommisjon – to lover</i>	43
4.1 Den innledende behandling av jordleiespørsmålet.....	43
4.2 Avhendelsesforbudet blir gjenstand for kommisjonens oppmerksomhet	45
4.3 Hva ønsket kommisjonen å bringe til ende med lovene?.....	48

4.3.1 Lov om jordleie	50
4.3.2 Lov om leilendingsgods	52
4.4 Forhandlingene i Odelstinget begynner	55
4.5 Forhandlingene fortsetter	57
4.6 Oppsummering og konklusjoner	61
Kapittel 5: De angellske leilendingenes iver og mulighet til å kjøpe brukene sine: 1888 til ca. 1900	63
5.1 Etter sanksjonen: hva da?	63
5.2 «Thi som Forholdene nu er, har vi Leilændinger ikke Udsigt til at blive Selveiere»	69
5.3 Kritikken mot Selbukommisjonen hardner til	71
5.4 Det midtnorske jordleievesenets siste leilendingsbruk	73
5.5 Oppsummering og konklusjoner	76
Kapittel 6: Avslutning og avveiing.....	79
Kilder og litteratur	85
Statsarkivet i Trondheim	85
Departements-tidende.....	85
Aviser	85
Stortingsforhandlingene 1871-1896.....	85
Bibliografi	88

Kapittel 1: Innledning og avgrensning

Eiendomsforhold ligger som et så tydelig vannmerke over deler av historien at en nær sagt ikke kan unngå å få øye på det om en ser etter. Skillelinjer har til alle tider blitt trukket mellom hvem som har eid, hvem som har leid og hvem som ikke har kunnet si å gjøre noen av delene. Tradisjonelt har eiendomsforhold blitt knyttet an til jordbruket, hvor vi i vårt lands historie raskt blir introdusert for to hovedpersoner: selveieren og leilendingen. Forskjellen mellom disse bøndene kunne være, og var ofte, betydelig. Ulikhetene strakk seg godt bortenfor bare det at selveieren eide bruket han drev, mens leilendingen på den andre siden var underlagt et bygsel forhold.

Tohundreårsbolken fra siste halvdel av 1600-tallet til siste halvdel 1800-tallet har blitt karakterisert som jordleievesenets avviklingstid.¹ I denne perioden gikk langt de fleste leilendingene over til å bli selveiere. Stort sett gikk overgangen for seg som mer eller mindre «vanlig» kjøp og salg, og den var kun i liten grad styrt av politisk omfordeling. Jordleievesenets avviklingstid var sånn sett ingen jordreform, men en langdryg prosess som stort sett befant seg innenfor rammene av den vanlige frie avtaleretten.² At leilendingsbrukene fritt kunne omsettes mellom en eier som ville selge og en leilending som ville kjøpe, var imidlertid ikke alltid tilfelle.

På slutten av 1800-tallet hadde avviklingen av leilendingsvesenet ført til at det nesten ikke fantes leilendinger igjen i Norge. Av dem som fortsatt var underlagt leilendingsvesenet, bygslet omlag $\frac{1}{8}$ av disse igjen det som ble betegnet som *bundet jord*. I antall gjaldt dette henimot 600 leilendingsbruk, som i all hovedsak lå til jordeiende stiftelser og to av de tre stamhusene i landet, Rosendals baroni og Jarlsberg grevskap. Den desidert største jordeiende stiftelsen det her var tale om, var den som ble opprettet i Thomas Angells testamente i 1762. Av grunnleggende betydning for leilendingene som bygslet jord på det bundne godset, var at alle brukene på noe vis var underlagt avhendelsesforbud. Uansett om leilendingen satt med et ønske om å kjøpe og eieren ville selge, lå dette utenfor deres mulighet.

¹ Simen Skappel, Det norske jordleievesens geografiske utbredelse i eldre tid og overgangen fra leie til selveie. *Historisk tidsskrift* bd. 30. (s. 220-265). Oslo: 1934, s. 236ff

² Hans Sevatdal, *Eigedomshistorie. Hovudliner i norsk eigedomshistorie frå 1600-talet fram mot nåtida*. Oslo: 2017, s. 68

1.1 Formål og angrepsvinkel

I et agrarsamfunn som Norge hadde vilkårene til leilendingene innvirkning på livet til et flertall av folket. I det minste var dette tilfellet så lenge denne eiendomsformen var normen snarere enn unntaket. Ettersom en stor andel av rikets innbyggere over lang tid var prisgitt leilendingsvesenet og dertil hørende eiendomsform, skulle en vente at norske historikere over lang tid hadde ansett det som et sentralt forskningsfelt. Dette har som John Ragnar Myking påpeker bare delvis vært tilfelle.³ Da deler av leilendingsvesenets historie ikke enda er godt dekket av forskningen, åpnes samtidig muligheten for å drive nybrottsarbeid innenfor et sentralt tema i vårt lands historie.

I litteraturen er den avsluttende fasen av leilendingsvesenet kun i mindre grad belyst. Mot slutten av 1800-tallet hadde de aller fleste leilendingene blitt selveiere, noe som lett kan lede til en antagelse om at leilendingsvesenets avvikling var nært forestående. Av flere grunner lå avviklingen likevel lenger frem i tid, for det var på det tidspunktet fortsatt ulike forhold som bidro til å holde leilendingsvesenet oppe. Ikke minst gjaldt det de mange brukene som var heftet med avhendelsesforbud. Da det politiske ønsket om fullbyrde overgangen til selveie stadig oftere ble fremført fra 1870-årene, fant politikk og eiendomsforhold seg straks i et langt tettere forhold enn hva tilfellet hadde vært tidligere.

Denne oppgavens formål er å studere den politiske behandlingen av leilendingsvesenet på andre halvdel av 1800-tallet, og undersøkelsen er bygget rundt én lov spesielt. Lov om leilendingsgods, egentlig *Lov inneholdende særlige Bestemmelser angaaende Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m. v.*, åpnet i 1888 for at enkelte jordeiere som tidligere hadde vært avskåret fra å selge, fra da av kunne realisere leilendinggodset de rådde over. Hensikten med loven var å oppløse avhendelsesforbudet av fester på bundet gods, som en kommisjon nedsatt i 1879 hadde funnet at var til hinder for en endelig avvikling av rikets en gang så betydningsfulle leilendingsvesen. Spørsmål rundt denne loven har ikke tidligere blitt stilt av norske historikere, og det finnes her gode muligheter for å legge ny ved til gamle glør.

³ John Ragnar Myking, *Herre over andre si jord? Norske leiglendingsvilkår i europeisk lys 1500-1800*. (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen: 2002, s. 1

Målet er en undersøkelse som omfatter ulike sider ved denne loven: bakgrunn og motiv, aktører og strukturer, konsekvenser og effekter. Middelet er å skrive historien som en fortelling om økonomisk demokratisering i ordets videste mening. Undersøkelsen ønsker å forklare flere aspekter vedrørende loven, og av analytiske hensyn er det nyttig å se oppgaven som todelt. Den første delen vil gjøre rede for og diskutere hvilke politiske og jordbruksmessige forhold som dannet *bakgrunnen* for loven om leilendingsgods. Der bakgrunnen kan forklare en hel del om hva som lå til grunn for det politiske ønsket om å ved lovs kraft gripe inn i leilendingsvesenet, sier den derimot lite eller ingenting om hvilke *effekter* loven hadde for leilendingene den omfattet. Det er ikke nødvendigvis gitt at leilendingen som fikk mulighet til å kjøpe, faktisk benyttet seg av den muligheten. Å gjennomgå virkningen av loven i de umiddelbare årene etter 1888, er derfor undersøkelsens andre formål.

Som nevnt omfattet loven om leilendingsgods omlag 600 bruk, hvorav 239 lå til de angellske stiftelsene.⁴ Når denne undersøkelsen skal se på effektene av loven, er det på disse leilendingene fokuset vil ligge. Det er i hovedsak tre årsaker til det. For det første var de angellske stiftelsene landets desidert største jordeiende stiftelse hvor leilendingsbrukene var heftet med avhendelsesforbud. At den var mange ganger større enn de øvrige stiftelsene er i seg selv ikke et argument for at den bør vies særskilt oppmerksomhet, men disse var på sin side såpass små at avhendelsen ikke kan brukes for å si noe sikkert om effektene av loven. For det andre, og av ulike grunner som vi skal komme tilbake til, var det ved de angellske stiftelsene loven voldt størst misnøye både før og etter 1888. Av den grunn er en stor andel av kildematerialet på ulike vis knyttet opp mot leilendingene her, noe som indirekte bidrar til å øke gyldigheten av undersøkelsens argumenter. For det tredje og siste, skiller det angellske leilendingsgodset seg fra resten av det bundne godset ved at det var mer geografisk spredt utover i landet. Fordi det ikke bare lå i et avgrenset område, gjør en undersøkelse av de angellske stiftelsene det samtidig mulig å si om virkningen av loven var preget av regionale forskjeller. Av plass- og tidsmessige hensyn, vil leseren likevel finne at det er leilendingene i Søndre Trondhjems amt som i størst grad er omhandlet. Med hensyn til avgrensningene som er beskrevet over, kan denne oppgavens hovedproblemstilling derfor best formuleres på følgende vis: *Hva var bakgrunnen for loven om leilendingsgods av 1888, og hvilke konsekvenser hadde den for leilendingene som bygslet jord hos de angellske stiftelsene?*

⁴ Indst. Oth. No. 16, i Stortingsforhandlingene, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 43ff

1.2 Tidligere forskning: Hva den kan fortelle – og ikke fortelle

Det har her til lands vært en lang tradisjon for å skrive historie rundt politikk, og kanskje enda mer i tider hvor politikken i seg selv gjennomgikk en brytningstid. 1880-årene representerer i så måte en spesielt periode i norsk sammenheng. Det gamle embetsverket ble i 1884 slått ned som politisk makt, og erstattet med det sosiolog Rune Slagstad betegnet som «Venstrestaten».⁵ Et resultat av det parlamentariske gjennombruddet var at de første politiske partiene, Høire og Venstre, ble etablert i 1884. Ettersom loven om leilendingsgods i tid falt sammen med det spente politiske klimaet på 1880-tallet, synes det klart at dette på noe vis kan ha virket inn på den. To sentrale verk skal i den forbindelse nevnes kort.

Alf Kaartveds bidrag til firebindsverket om Høyres historie⁶ dekker perioden fra ca. 1880-1918, og tar for seg forfatningskampen på første halvdel av tiåret. Det systematiske arbeidet for en borgerlig samling løper som en rød tråd gjennom Kaartveds fremstilling, men den gjør ikke dette uten å samtidig tegne et detaljert bilde av de politiske forholdene som til enhver tid gjorde seg gjeldende. Det skal her nevnes at *Drømmen om borgerlig samling* i stor grad siktet seg inn på konfliktlinjene i politikken, mens det for denne oppgavens del er vel så viktig å ikke miste av syne den tverrpolitiske enigheten som lå til grunn for å ordne leilendingssaken. Del to av Rune Slagstads *De nasjonale strateger* omhandler Venstrestaten, og dekker blant annet fremveksten av det han kalte «samfunnssolidariteten» frem mot år 1900. Der Kaartvedt skrev sin historie med utgangspunkt i partiet Høyre, skrev Slagstad sin bok mer med utgangspunkt i vår tids politikk. Av den grunn gjør *De nasjonale strateger* det langt mer overkommelig å spore politisk endring over tid. Hver på sin måte er begge disse verkene derfor av betydning for å forstå hvilke politiske krefter som virket inn på loven om leilendingsgods, og hvilke forhold den vokste frem under.

I en forlengelse av Slagstads begrep om samfunnssolidaritet, er et sentralt anliggende for denne oppgaven å studere utviklingen av et, i økonomisk forstand, mer jevnbyrdig samfunn. I et forsøk på å finne en overordnet forklaring på denne prosessen, lanserte historikeren Francis Sejersted i 1993 begrepet *demokratisk kapitalisme*.⁷ Sejersted pekte her blant annet på at Grunnloven i 1814 hadde åpnet for en gjennomgripende demokratisering av samfunnet, og at

⁵ Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*. Oslo: 2015, s. 107ff

⁶ Alf Kaartvedt, *Høyres historie* bn. 1. *Drømmen om borgerlig samling 1884-1918*. I Francis Sejersted (red.), *Høyres historie 1-4*. Oslo: 1984

⁷ Francis Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: 1993

dette ble etterfulgt av en avvikling av det resterende privilegiesystemet.⁸ I Sejersteds forklaringsmodell tilkom også at de gamle elitene etter napoleonskrigene hadde mistet sitt økonomiske fundament. Tesen om den demokratiske utviklingen er anvendelig når det politiske ønsket om å avvikle leilendingsvesenet skal begrunnes, og hans fremstillinger av den demokratiske utviklingen må følgelig regnes som prinsipielt viktige i denne oppgaven.

De politiske forholdene på 1880-tallet er videre rimelig bra utgreid i oversiktsverk som omhandler norsk historie. I tillegg til å dekke politikken bredt, dekker disse også i varierende grad utviklingen innenfor eiendomsforhold mer generelt. Av oversiktsverk som dels tar for seg agrarhistorie og dels 1800-tallets politikk, skal Per Fuglums *Norge i støpeskjeen*⁹ og Gro Hagemanns *Det moderne gjennombrudd*¹⁰ få stå som eksempler. Der Hagemann stort sett unngikk å behandle leilendinger som en sosial gruppe adskilt fra den øvrige bondestanden, gikk Fuglum på sin side lengre i å sjalte ut leilendingene fra de selveiende bøndene. I underkapittelet *Folk og skog* tegnet Fuglum et bilde av overgangen til selveie, og gjorde samtidig flid i å sette dette i sammenheng med demokratiseringen. Han bemerket eksempelvis at «[eiendomsstrukturen i det norske jordbruket] internasjonalt bedømt var uvanlig demokratisk. De aller fleste gårdbrukere dyrket sin egen jord».¹¹ Både hos Fuglum og Hagemann fikk loven om leilendingsgods stå ukommentert, men den påvirket likefullt statistikken som ble benyttet i begge oversiktsverkene. Fuglum noterte for eksempel at antallet leilendinger og forpaktere hadde gått stadig tilbake utover 1800-tallet, og at det omkring 1920 var sunket til under 7000.¹² Summerende oversikter som denne understreker hvordan konsekvensene av loven om leilendingsgods implisitt ligger i oversiktsverkene statistikker, likevel uten at den eksplisitt drøftes eller gjøres rede for.

Halvard Bjørkvik, Andreas Holmsen og Ståle Dyrvik må nevnes blant historikere som mer inngående har beskjeftiget seg med norsk leilendings- og agrarhistorie. Bjørkvik og Holmsen skrev i sin artikkel *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida?*¹³ fra 1984 utførlig om

⁸ Pål Thonstad Sandvik, En mer demokratisk kapitalisme? – økonomi og samfunnsutvikling i Trøndelag 1750-1920. *Historisk tidsskrift* bn. 86. (s. 35-56). Oslo: 2007, s. 36

⁹ Per Fuglum, Norge i støpeskjeen 1814-1920. I Mykland, K. (red.), *Norges Historie* bn. 12. Oslo: 1978

¹⁰ Gro Hagemann, Det moderne gjennombrudd 1870-1905. I Helle, K. (red.), *Aschehougs Norgeshistorie* bn. 9. Oslo: 1997/2005

¹¹ Fuglum, P.: 1978, s. 205

¹² *Ibid.*, s. 205

¹³ Halvard Bjørkvik & Andreas Holmsen, Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida?, I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.), *Norske historikere i utvalg VIII: Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Tvillingriket 1660 – ca. 1800* (s. 205-222). Oslo: 1984

jordeiendomsfordelingen i ulike distrikter rundt innføringen av eneveldet i 1660. Artikkelen er en kortfattet oppsummering av en større analyse av de ulike distriktene utgitt som bok i 1972. Den historiske oversikten over eiendomsfordelingen i de ulike distriktene gir verdifull innsikt i de enkelte landsdelens karakterdrag, noe som er direkte overførbart også når temaet er overgangen fra leie til selveie i den etterfølgende tiden. Til forskjell fra oversiktsverk om perioden, nevner Bjørkvik og Holmsen arbeidet rundt loven av 1888 eksplisitt. Bakgrunn, motiv og prosess er ikke kommentert, men artikkelen bygger i noen grad på arbeid gjort av leilendingskommisjonen som i innstillingen til loven om leilendingsgods fremla en grundig oversikt over jordeiendomsfordelingen.

Den historiske oversikten over jordeiendomsfordelingen har blitt ytterligere belyst av Ståle Dyrvik. I artikkelen *Overgangen til sjølveie i Norge. Nokre nye data for 1700-talet*¹⁴ hentet han nye data for perioden opp til 1800-tallet ved å benytte seg av summer i odelsskattregnskaper for 40 futedømmer. Selv om Dyrviks beregninger var et fortjenstfullt forsøk på å vinne ny kunnskap om overgangen, har det blitt rettet kritikk mot kildematerialet som ble benyttet. Blant de som kritiserte gyldigheten av tallmaterialet, sto blant andre Andreas Holmsen.¹⁵ Fordi gyldigheten av Dyrviks datamateriale bare i begrenset grad har betydning for denne undersøkelsen, er det overflødig å gå inn i en diskusjon rundt kritikken som har blitt rettet mot beregningsmetoden. Det er heller verdt å notere at artikkelen inneholder perspektiver på overgangen fra leie til selveie som på et mer generelt plan kan være opplysende rundt loven om leilendingsgods. Naturligvis uten at denne loven, gitt artikkelens avgrensning i tid, nevnes eller drøftes.

I sitt bidrag til *Norges landbrukshistorie* beskrev Brynjulv Gjerdåker hvordan den politiske oppfatningen av leilendinger i perioden 1815-1860 så ut.¹⁶ Det var en utbredt mening, skrev han, «at selveie ga brukerfolk friere råderett over hele gården med luter og lunner».¹⁷ Gjerdåker trakk videre frem argumenter for hvorfor selveie var den foretrukne eiendomsformen, men nyanserte samtidig bildet ved å peke på at leilendinger og selveiere nøt de samme borgerrettene etter Grunnloven. I likhet med Sølvi Sogner nyanserte han også

¹⁴ Ståle Dyrvik, *Overgangen til sjølveie i Norge. Nokre nye data for 1700-talet*, I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.), *Norske historikere i utvalg VIII: Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Tvingriket 1660 – ca. 1800 (s. 248-260)*. Oslo: 1984

¹⁵ Andreas Holmsen, *Overgangen til sjøleie i Norge. Kildekritikk og realisme. Historisk tidsskrift bn. 51.* (s. 125-151). Oslo: 1972

¹⁶ Brynjulv Gjerdåker, *Norges landbrukshistorie bn. 3. 1814-1920: Kontinuitet og modernitet*. Oslo: 2002

¹⁷ *Ibid.*, s. 98

inntrykket om at det var sosial status som drev overgangen til selveie.¹⁸ Nyere forskning, liksom den Gjerdåker, men også den Sogner for så vidt representerer, går kortere i å begrunne overgangen til selveie ved å peke på sosiale forhold enn det tidligere historikere som Simen Skappel gjorde på første halvdel av 1900-tallet.¹⁹ Dette er en interessant observasjon å gi akt på, da denne undersøkelsen har til hensikt å drøfte de bakenforliggende årsakene for ønsket om å gripe inn i og endre leilendingslovgivningen.

1.3 Lover og lovarbeid som kilde til historisk kunnskap

På et helt grunnleggende nivå formidler enhver lov normer og ønsker. Hvor disse ønskene kommer fra kan spenne vidt, men ikke sjeldent har de hentet sin kraft i et samfunns visjoner. Fordi en lov aldri oppstår i et vakuum kan den alltid leses som noe utenfor seg selv, og settes inn i en kontekst som en større enn seg selv. I det perspektivet blir en hvilken som helst lov å forstå som noe større enn bare det samfunnsområdet den griper inn i. En lov er alltid en manifestasjon av *noens* ideer.²⁰ Om denne «noen» står som et bilde på samfunnet som har gitt kraft og myndighet til å fatte lover, ligger her samtidig en erkjennelse av at en lov vil kunne tegne et overordnet bilde av de til enhver tid rådende samfunns- og menneskesyn. Fordi selv de mest betydelige politiske handlingene kan studeres som uttrykk for mer enn akkurat den «saken» det umiddelbart sett handler om, er lover og lovarbeid godt egnet til å se samfunnsutvikling i et fugleperspektiv.

I en forelesningsrekke han kalte *sentrum og periferi*, argumenterte Andreas Holmsen på 1970-tallet for at lovene i gammelnorsk tid hadde en verdi for ettertiden ut over å være normative kilder. Det sentrale for Holmsen var at lovgiverne ikke var så nøye med distinksjonen mellom lovbudene og premissene for dem, og mellom den ferdige loven og forarbeidene til dem.²¹ I tillegg kom det at normer var en del av den historiske virkeligheten. Om Holmsens argumenter var sann for den gammelnorske tiden, er de etter mitt syn ikke mindre sann for den tidligmoderne. Lovene på 1800-tallet bar i stor grad ved seg håp om hvordan samfunnet kvalitativt kunne forbedres, og troen på at uønskede forhold kunne endres ved hjelp av lovbud var sterk. Å studere leilendingslovgivningen fra 1800-tallet gir derfor ikke bare et innblikk i

¹⁸ Gjerdåker, B.: 2002, s. 98f; Sølvi Sogner, Hva betydde overgangen til selveie for endringene i den sosiale struktur i det norske bondesamfunn på 1700-tallet?, I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.), Norske historikere i utvalg VIII: *Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Tvillingriket 1660 – ca. 1800* (s. 233-247). Oslo: 1984

¹⁹ Skappel, S.: 1934

²⁰ Ingar Kaldal, *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: 2002, s. 83

²¹ Andreas Holmsen, *Nye studier i gammel historie*. Oslo: 1976, s. 160

det innfløkte regelverket som fulgte leilendingsvesenet, men sier også en hel del om den unge nasjonens visjoner for fremtiden. Hele samfunnet var i bevegelse mot en mer demokratisk virkelighet, og politikken var ikke et unntak.

Norske historikere har stort sett fulgt en kildekritisk metode ved bruk av lover.²² Man har spurt seg hvordan lovkilden er blitt til, altså opphavssituasjonen, og om hva slags intensjoner lovgiverne har hatt. Man har videre undersøkt om lovbestemmelsen bygde på etablert praksis, eller om den hadde karakter av å være et politisk program. Til sist har man undersøkt hvorvidt lovbestemmelsen kunne realiseres ut fra de rådende maktforhold, og hvordan loven lar seg plassere innenfor rammene av en bredere samfunnsutvikling.²³ I denne undersøkelsen har min hensikt vært å være tro mot denne tradisjonen, og spørsmålene egner seg for å gi et grovhogd svar på et helt grunnleggende spørsmål som bør svares ut tidlig. Dette knytter seg til opphavssituasjonen, som i tur er nært forbundet med lovgivernes *intensjoner*.

Som en begynnelse kan vi ta utgangspunkt i at intensjonen med loven om leilendingsgods var å oppheve forbudet mot å avhende leilendingsbruk på bundet jord. En instrumentell beskrivelse av lovgivernes intensjoner kan være lett å henge med på, men er egentlig mer tilslørende enn den er oppklarende. Loven var ikke kun et instrument for å nå et politisk mål, men rommet i høyeste grad også en sosial dimensjon. Fordi en lov alltid formidler normer og ønsker, blir spørsmålet hva lovgiverne *ønsket* at loven skulle gjøre. Ved å lodde dypere finner en at intensjonene ikke bare knyttet seg til å oppheve avhendelsesforbudet av fester på bundet jord, men at loven også hadde til hensikt å sørge for at hele leilendingsvesenet kunne gå sin ende i møte.

I en forlengelse av det, sier ikke loven rent lite om samfunnets syn på et jordleievesen som ble beskrevet både som undertrykkende og utdatert. Opphavssituasjonen blir slik sett å forstå som summen av flere parallelle krefter. Ikke minst gjelder det den storstilte overgangen til selveie som skjøt fart fra midten av 1600-tallet og leilendingskommisjonen som ble nedsatt i 1879. Ikke mindre hentet loven sine krefter i en samfunnsutvikling som pekte mot økt sosial jevnbyrdighet, økonomisk demokratisering og et privilegiesamfunn som ved politisk inngripen var på stø kurs mot sin undergang. Mer enn noe annet er den sammensatte

²² Knut Dørum, Materiell basis og den antropologiske vendingen. *Historisk tidsskrift* bn. 85. (s. 87-105). Oslo: 2006, s. 93f

²³ *Ibid.*, s. 93

opphavssituasjonen en påminnelse om at loven om leilendingsgods må angripes fra flere vinkler, og den kildekritiske metoden er godt egnet for å gå bredt ut for å finne svar på de store spørsmålene. Dette idealet vil være retningsgivende for det videre arbeidet med å forklare, grunngi og svare ut effektene av loven om leilendingsgods av 1888.

1.3.1 Kort om dokumentenes kildeverdi

De bærende bjelkene i denne undersøkelsen er *stortingsforhandlingene*. Forhandlingene inneholder alle offentlige publikasjoner fra Stortinget, og dokumenterer derfor den konstitusjonelle virksomheten bedre enn noen annen kilde. Spesielt tungt hviler arbeidet på stortingsforhandlingene fra 1888, som er det året loven om leilendingsgods ble vedtatt i Odelstinget. I forhandlingene fra dette året følger også sakspapirene fra behandlingen av «leilendingssaken» i foregående år. Kjernen i forhandlingene fra 1888 er den ved kongelig resolusjon av 8. mars 1879 nedsatte kommisjon til gjennomgang av lovgivningen vedkommende leilendingsvesenet. Den såkalte leilendingskommisjonen er et helt sentralt innslag i denne oppgaven, og dens forarbeider har vært av stor betydning for å forklare bakgrunnen for loven om leilendingsgods.

Selv om de offentlige dokumentene som benyttes i denne oppgaven må anses som metodologisk pålitelig, er det likevel god grunn til å skjelne mellom de ulike dokumenttypene. Proposisjoner har etter allmenne kildeprinsipper høy kildeverdi, og det samme kan hevdes å være tilfelle med myndighetsorganenes innstillinger.²⁴ Der lovvedtak er nøktern i form og innhold, er stortingsdebattene som følger proposisjonene derimot heftet med retorikk og spissformuleringer som tidvis kan være vanskelig å isolere fra rene saksopplysninger. Til det bildet hører det at debattenes muntlige preg i seg selv har en iboende forklaringskraft, og kan bringe perspektiver på lovens bakgrunn frem i lyset som ligger utenfor de andre kildenes mulighet. Som kilde til å vinne kunnskap om loven om leilendingsgods har stortingsdebattene, proposisjonene og innstillingene ulik kildeverdi, men samtlige må for vår del forstås som betydningsfulle.

²⁴ Leidulf Melve, Kildekritikk – en kort historikk, i Leidulf Melve og Teemy Ryymin (red.). *Historikerens arbeidsmåter* (s. 35-43). Oslo: 2018, s. 36

1.3.2 Terminologi og begrepsbruk

Som vi var innom er det to hovedpersoner i norsk jordbrukshistorie: selveieren og leilendingen. I denne undersøkelsen benyttes begrepet «selveier» om en bonde som eier bruket han driver, og «leilending» om en bonde som ikke har en slik eiendomsrett over bruket. I enkelte tilfeller kunne en bonde likevel ha eiendomsrett over en del av bruket, samtidig som han bygslet en annen del. I vår forståelse ville dette ha gjort han til både selveier og leilending, men for leilendingene som opptrer i denne oppgaven var det kun i svært sjeldne tilfeller – om noen – aktuelt å kjøpe bare en del av bruket. Der denne oppgaven nevner en selveier eller en leilending er det derfor tale om en bonde som helt, eller ikke i det hele tatt, eide bruket han satt på.

Om stiftelsen eller stamhuset leilendingen festet jord fra, benyttes begrepet «jorddrott» gjennomgående i oppgaven. Jorddrott ble brukt om det vi i dag ville ha kalt «jordeier», men for å lette oversettelsen fra kildene vil begrepet brukes om den institusjonen som hadde eiendomsrett til leilendingsbruket. Jorddrott indikerer herredømme, men ikke fullt eierskap i moderne, juridisk forstand.²⁵ Jordeier-begrepet er på sin side problematisk å bruke fordi det ikke tar høyde for at leilendingen kunne ha en form for eiendomsrett til jorden. Til sist skal nevnes at de to begrepene «oppsitter» og «bygselmann» brukes synonymt med leilending, og skyldes ikke annet enn et ønske om å variere språkbruken. «Forpakter» er ikke benyttet, da dette var et begrep som i motsetning til de to andre ikke bredte om seg før godt utpå 1900-tallet.

1.4 Profesjonsrelevans

Pensum i skolefaget historie går over 70 000 år og timetallet er, forsiktig sagt, begrenset.²⁶ Hvilke kriterier som skal legges til grunn for at noe velges bort, og noe annet velges inn, er på samme tid uklart. Dette understreker at historielærerens profesjonsutøvelse ikke følges av klare instruksjoner: Det vil alltid finnes rom for skjønn, og alle vurderinger må kunne begrunnes faglig. Heller enn å forsøke å tvinge historien om norske leilendinger på 1800-tallet inn i smale kompetansemål, gir det mening å innta et mer overordnet blikk for verdien av tematikken i denne masteroppgaven. Gjennom de såkalte *kjerneelementene* definerer den nye

²⁵ Myking, J. R.: 2002, s. 8

²⁶ Lisa Kvande & Nils Naastad, *Hva skal vi med historie? Historiedidaktikk i teori og praksis*. Oslo: 2013, s. 11

læreplanen, fagfornyelsen,²⁷ hva eleven må lære for å kunne mestre og anvende faget. I kjerneelementene finnes nøkkelen for å kunne gjøre leilendingslovgivning relevant også i skolefaget historie.

En av de fire definerte kjerneelementene i fagfornyelsen er historiebevissthet. En grunnleggende tese i teorien om historiebevissthet, er at historie er en sentral grunn dimensjon i selvforståelsen til alle mennesker.²⁸ I den nye læreplanen heter det at ”Elevene skal forstå seg selv som historieskapt og historieskapende med en fortid, nåtid og framtid”.²⁹ Fordi historiefaget ikke bare handler om kunnskap om fortiden, men også om sammenhengene mellom fortid og nåtid, kan nær sagt hva som helst brukes for å illustrere dette poenget. I det at eleven skal forstå seg selv som historieskapt og historieskapende, ligger en erkjennelse av at historien ikke bare rommer konger og kriger. Fortiden rommet i høyeste grad også mennesker som ikke nødvendigvis hadde en selvstendig stemme i historiefortellingen. Ikke minst gjaldt dette leilendinger i Norge på slutten av 1800-tallet. Historiedidaktiker Erik Lund har hevdet at det er «formen som bærer innholdet», og at det er måten historielæreren tilrettelegger arbeidet på som er av avgjørende betydning for elevenes motivasjon.³⁰ Dette utelukker ikke at broen mellom fortid og nåtid kan bygges rundt leilendingslovgivningen, tvert om, men tematikken må bearbeides og gjøres tilgjengelig for elevene. I motsatt fall kan fortiden fort bli fjern og abstrakt, ikke spennende og underholdende.

Et vesentlig punkt i historiefaget handler om det fagfornyelsen kaller demokrati og medborgerskap. Temaet skal gi elevene forståelse for demokratiets opprinnelse og utvikling, samt hva det er som gjør demokratier levedyktige.³¹ Som denne oppgaven har til hensikt å vise var overgangen til selveie på ingen måte gitt, men et produkt av valg mennesker i fortiden gjorde. Det var tilfelle under den store overgangen til selveie fra midten av 1600-tallet, men ikke mindre da avhendelsesforbudet av leilendingsbruk på bundet jord ble opphevet ved lov på slutten av 1880-tallet. Loven om leilendingsgods er et eksempel på at nåtiden følger som en konsekvens av tidligere tiders prioriteringer. Den er også et eksempel på hvordan økonomien, som jo eiendomsforhold må kunne plasseres innenfor, gradvis

²⁷ I historie gjeldende fra skoleåret 2021/22 for VG2 og fra 2022/23 for VG3. I samfunnsfag på ungdomstrinnet gjeldende fra 2020/21 for 1.-9.-trinn og fra 2021/22 for 10. trinn

²⁸ Ola Svein Stugu, *Historie i bruk*. Oslo: 2008, s. 18

²⁹ Utdanningsdirektoratet: 2021, s. 2

³⁰ Erik Lund, *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere. (5 utg.)*. Oslo: 2016, s. 65

³¹ Utdanningsdirektoratet: 2021, s. 4

gjennomgikk en demokratiseringsprosess. Lovet generelt, og kanskje loven om leilendingsgods spesielt, tjener som eksempel på at det å være en aktiv medborger nytter. Forandring krever alltid at *noen* setter *noe* i gang. Her ligger det et demokratisk poeng som lett kan mistes av syne i historieundervisningen, nemlig at samfunnsengasjement virker.

Når det gjelder kildekritisk bevissthet, er sammenhengen mellom denne oppgaven og profesjonsutøvelsen tydeligere. Etter Utdanningsdirektoratets definisjon dreier kildekritisk bevissthet seg om å kunne avgjøre hva det historiske materialet kan brukes til, og i hvilken grad det kan kaste lys over de spørsmålene vi stiller.³² Om noe, har arbeidet med denne oppgaven gjort meg bevisst på at alle spor fra fortiden kan anvendes som historiske kilder hvis vi klarer å få dem i tale.³³ Overføringsverdien til skolefaget historie ligger i å formidle til elevene at målet må være at vi gjør bruk av alle de kildene vi har til rådighet, slik at vi kan skape et mest mulig balansert og fullstendig bilde av fortiden. Denne oppgaven har vært god øving i å tenke eksplisitt rundt hvilke valg som må tas når vi bruker kilder til å skape historiske fortellinger. Det er ikke bare meningsfullt, men også helt nødvendig, å bringe denne kunnskapen inn i klasserommet.

³² Ibid., s. 3

³³ Eivind Heldaas Seland, Å arbeide med materielle kilder, i Leidulf Melve og Teemy Ryymin (red.). *Historikerens arbeidsmåter* (s. 148-169). Oslo: 2018, s. 150

Kapittel 2: Og bakom sang den nye tid

Grensene for hva som hører til i en kontekst kan alltid settes på mange vis. For denne oppgavens del synes det klart at den overordnede konteksten består av to parallelle utviklingslinjer, som mer eller mindre er løst knyttet til hverandre. Den første av disse er den saktegående overgangen til selveie som tok til på midten av 1600-tallet, og som i løpet av et par århundrer medførte at leilendingsvesenet omtrent ble utradert her til lands. Den andre er det politiske skiftet som på midten av 1880-tallet kulminerte i embetsmannsregimets fall, og som i tid sammenfaller med prosessen rundt loven om leilendingsgods av 1888.

For vår del er den bakgrunnen for den eldre overgangen til selveie strengt tatt underordnet iaktakelsen av selve fenomenet. Det er mer vesentlig at det skjedde, enn hvorfor. Men drivkreftene som lå til grunn for jordleievesenets avviklingstid fra midten av 1600-tallet kan likevel ikke helt ses bort fra. Hvilke forhold som hemmet og som fremmet den tidlige overgangen til selveie, kan bidra til å forstå det politiske ønsket om å avvikle leilendingsvesenet senere. Et spørsmål for loven om leilendingsgods som må svares ut blir derfor følgende: Hvilken betydning hadde leilendingenes egen misnøye for overgangen til selveie frem mot 1880-årene?

Videre har det i norsk politisk historie vært vanlig å trekke en skillelinje i 1884, da embetsmannsregimet ble styrtet av en bredt sammensatt venstrekoalisjon og parlamentarismen innført. Fordi leilendingskommisjonen ble nedsatt i 1879, og loven om leilendingsgods ble sanksjonert i 1888, kan en slik linje for vår del ikke trekkes på dette tidspunktet. At lovarbeidet ble påbegynt under embetsmennenes styre, og fullført under Johan Sverdrups venstrestyre, leder derfor til et nytt spørsmål som har betydning for lovens bakgrunn: Hvilken rolle spilte embetsmennene i overgangen til selveie?

2.1 Fra miskreditt og tomme fat til krongodssalg og skattestat

Krigene som Danmark-Norge var innblandet i fra 1620-årene var en voldsom påkjenning for rikenes finanser. I 1660 var treårs-krigen mellom Sverige og Danmark-Norge slutt, og den nærmeste oppgaven for statsapparatet ble å lege de sår den intensive krigføringen hadde slått. Ikke minst innebar dette å skape orden i de sørgelige finansielle forholdene. Da Hannibal Sehested på høstparten ble rikets skattmester, var finansenes stilling i rikene så

bekymringsfull som vel mulig, med inntekter som knapt nok kunne bære halve utgiftene.³⁴ Statens kreditorer var rikmenn som hadde gitt lån med pant i krongods, og riksskattemester Sehested så på dette punktet ikke noen annen vei ut av uføret enn å selge unna kronens jordegods – ofte til en takst som lå langt under markedsverdien. Bare i Norge ble det på denne måten avhendet jord for 1.3 millioner riksdaler i tiden fra 1660 til 1679. Til sammenligning var statens inntekter fra direkte skatt i samme periode beregnet til to hundre tusen riksdaler, og tollinntektene til omtrent det dobbelte av dette.³⁵

At kronen fra 1660-tallet begynte å realisere jordegods hadde stor påvirkning på rikets eiendomsforhold. I sin konsekvens var det formelig nettopp dette som gjorde at jordegods kom i omsetning i virkelig betydelig antall. Det sagt, lå kronens salg i første omgang utenfor rekkevidde for det brede lag av befolkningen. Til det var størrelsen – og dermed prisene – alt for store til at bønder og småbrukere flest flokket til med det lille de måtte ha oppspart. I første omgang ble de store godskompleksene solgt til få og pengesterke kjøpere, stort sett til kronens kreditorer.³⁶ Etterhvert som salget av de største kompleksene var unnagjort, fulgte i årene fra 1680 også ressurssterke bønder etter når de hadde mulighet til å kjøpe mindre bruksenheter.

Parallelt med krongodssalget som gikk direkte mellom stat og kjøper, hadde mot 1700-tallet også større og mindre deler av de første krongodssalgene blitt delt opp i enkelt-gårder.³⁷ Da de salgbare objektene ble mindre, både i størrelse og pris, ble kjøpelystne bønder og andre som av ulike grunner kunne tenkes å ha interesse av å binde kapitalen i fast eiendom gitt en langt mer reell mulighet til å kjøpe. Perioden fra og med første halvdel av 1600-tallet markerte derfor startskuddet på to overgangsfaser i statens forhold til sine innbyggere. Ikke mindre markerte det også et skifte i forholdet innbyggerne imellom. Overgangen fra domenestat til skattestat, hvor en stadig større andel av inntektene kom fra andre kilder enn de tradisjonelle jordebokskattene, var den ene av disse.³⁸ Den andre var den virkelige masseovergangen til selveie, som var blitt gjort mulig av at en stor andel av rikets jord var blitt omsettbare objekter i et marked som i stadig større grad ønsket å binde kapital til fast

³⁴ Ståle Dyrvik, *Truede tvillingriker. 1648-1720. Danmark-Norge 1380-1814 bn. 3*. Oslo: 1998, s. 140f

³⁵ Magnus Jensen, *Norges historie. Norge under eneveldet 1660-1814*. (3. utg.). Oslo: 1963, s. 23

³⁶ Sogner, S.: 1984, s. 234

³⁷ *Ibid.*, s. 234

³⁸ Overgangen fra domenestat til skattestat var ingen dansk-norsk særegenhet, men en fiskal europeisk trend som gjerne forklares med de voldsomt økende kravene til finansielle ressurser som militariseringen innebar. Se f.eks. Ole Georg Moseng, Gud, pesten, legekunsten. *Historisk tidsskrift bn. 75 (s. 454-473)*. Oslo: 1996, s. 471

eiendom. Tohundreårsbolken fra 1660 er derfor med rette blitt karakterisert som jordleievesenets avviklingstid. Og, om vi skal tro den eldre historikeren Simen Skappel, representerte den «et fremskritt så overordentlig betydningsfullt at det i social og økonomisk henseende ikke har noget sidestykke i historisk tid».³⁹

2.2 Et jordleievesen på langsom retrett

Hos forfatteren Arne Garborg het det seg i en gammel skildring at «Misnøjet er mor til framgangen».⁴⁰ Om en legger det ordspråket over leilendingstiden, er det forholdsvis likefrem å tenke seg hva misnøyen kunne ha bunnet i for mange bygselmenn. For selv om han i rettslig forstand var fri, var han samtidig underlagt den bygselrådige jorddrottens ulike krav. Den aktelsen en mann hadde i samfunnet sto i samsvar med den økonomiske velstanden hans, noe som selvfølgelig også var tilfelle i bondesamfunnet hvor de økonomiske vilkårene var fastere og mer varig enn mange andre steder.⁴¹ Beskrivende nok fortelles det om at det var fast skikk både i det nordenfjelske og sønnenfjelske at bønder i gjestebud ble plassert etter rikdommen sin.⁴² I det tradisjonsbundne bondesamfunnet var dette i seg selv en stadig påminnelse om fordelene som fulgte selveiet, og tilsvarende de ulempene det å feste jord bar ved seg.

Det harde arbeidet som ble lagt ned på bruket kunne leilendingen heller ikke lite på at tilfalt sine etterkommere, for et opparbeidet bruk kunne bli møtt med høyere landskyld den dagen arvingen skulle forhandle egen kontrakt. Og «naar Alderdommens svage Dage indtraadte», var det heller ikke store utsikter til å dele bruket mellom de som satt igjen.⁴³ At mange leilendinger var misfornøyd med en statisk konstruksjon lik den jordleievesenet konstituerte, er ikke særlig overraskende. En kan derfor lett bli fristet til å gjøre regning med at overgangen fra leie til eie var et resultat av leilendingens misnøye med undertrykkende forhold i det norske jordbruket. Dette var imidlertid ikke nødvendigvis tilfellet, for relativt til sine standsfeller i andre land kan de norsk leilendingskårene etter datidens standarder vanskelig karakteriseres som spesielt underdanige. Gitt at leilendingen ikke forringet verdien av bruket gjennom manglende vedlikehold av bygninger og overbeskatning på ressursene, kunne han gjøre seg nytte av bygninger og ressurser som var viktige for normal gårdsdrift, uten

³⁹ Skappel S.: 1934, s. 236

⁴⁰ Sitatet tilskrives som i Jensen, M.: 1963, s. 11 enkelte ganger feilaktig A. O. Vinje. Korrekt forfatter er Arne Garborg, i fortellingen I Heidane, *Skriftir i samling bn. 6*. Christiania: 1909, s. 314

⁴¹ Halvdan Koht, *Norsk Bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo: 1926, s. 205

⁴² *Ibid.*, s. 205

⁴³ Stortingsforhandlingene, *Leilændingslovgivningens Historie*. (Bilag). 1888, bd. 3a: Oth. Prp. No. 10, s. 24

innblanding fra jorddrotten. Råderetten ga leilendingene rett til å bruke så mye de selv kunne rå med, og i noen tilfeller også retten til å la en tredjepart høste av ressursgrunnet mot et vederlag for denne bruken.⁴⁴

Allerede på begynnelsen av 1600-tallet var også livstidsfeste normen snarere enn unntaket for leilendinger her til lands. Dette fulgte naturlig av at innkreving av førstebyggselen, altså den engangssummen leilendingene betalte til jorddrotten ved inngåelse av bygselforholdet, ved Kristian 4. norske lov av 1604 ble forutsatt tilbud om livstidskontrakt.⁴⁵ Om jorddrotten skulle få betalt denne summen, hadde han derfor ikke annet valg enn å la leilendingen sitte på bruket livet ut, om leievilkårene ellers ble holdt i ære.⁴⁶ Her var for eksempel leilendingen gitt bedre juridisk ryggdekning enn husmannen, som i teorien kunne få sitt livstidsfeste trenert ved at bonden definerte svært snevre grenser for overtredelse av kontrakten.⁴⁷ For leilendingen og hans familie var det dermed ikke jorddrotten som utgjorde den største trusselen, i det minste hva gjaldt håpet om å få sitte på gården livet ut. For ham utgjorde hans egne standsfrender i så måte en større, og langt mer reell trussel.

Gjennom oppsplitting av de større godskompleksene i perioden etter krongodssalgene på 1600-tallet, kunne bønder med ressurser til det tenkes å kjøpe bruket og selv nyttiggjøre seg gård og grunn. All den tid en bonde ikke hadde noe jord, kunne han gjennom den såkalte buslitsretten med loven i hånd si opp en leilending dersom han kunne bevise at han selv ikke hadde noen gård å bruke – at han var «busliten», som det ble kalt.⁴⁸ En undersøkelse av Høland på 1600-tallet viste også at dette var en viktig drivkraft for at leilendingene i området ønsket å kjøpe brukene sine på slutten av århundret.⁴⁹ Selv om frykten for at fremmede bønder skulle gjøre alvor av buslitsretten nok i høyeste grad var ektefølt og virket inn på

⁴⁴ Myking, J. R.: 2002, s. 204 skriver at dette skyldtes at leilendingene kunne operere innenfor en juridisk gråsoner. «Derimot var det ikkje tillate å la andre enn eige hushald dra nytte av ressursane, endå om det fanst gråsoner det sto strid om. (...) to slike stridsspørsmål, retten til å setja ned husmenn og å krevja avgifter og arbeid frå desse, og retten til landsluten fra framande notlag».

⁴⁵ Ibid., s. 205f

⁴⁶ Ibid., s. 205

⁴⁷ For husmennesenes del kunne partene uten hindring etter forordning av 1750 og fram til husmannsloven av 1851 fastsette hvilke forhold som skulle føre til festets forbrytelse. Se Pål Prestesæter, Husmannskontrakter og lovregulering. Regulering av avtaleforholdet mellom husmann og gårdbruker 1687 til 1851 – særlig sett i lys av kontraktspraksis fra Toten. *Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 3/1998*, s. 49.

⁴⁸ Sogner, S.: 1984, s. 238

⁴⁹ Knut Johannesen, Eiendomsfordeling og eierinteresser. Trekk av jordeiendomsforholdene i Høland på 1600-tallet (hovedoppgave), i Dørum, K., *Opplysningen av skyldesystemet. En studie av eiendomsformer og eierinteresser knyttet til jord i Norge ca. 1600-1800*. Oslo: 1996, s. 47f

ønsket om selveie, var det atter andre forhold som igjen fortonet seg som hemmende for overgangen.

Alt fra andre halvdel av 1500-tallet hadde førstegenerasjons etterkommere av leilendinger på nyryddet jord oppnådd rett til å bygsle jorden.⁵⁰ Enker etter leilendinger hadde på samme tid oppnådd rett til å sitte på jorden helt de eventuelt giftet seg på nytt, uten å betale ny førstebygsel.⁵¹ I tillegg var de heller ikke rettsløse i møte med jorddrotten, for i praksis kunne leieforholdet avsluttes hvert år av kontrakten etter leilendingens eget ønske, og festet kunne overlates til en navngitt person som fikk ny bygselseddel av eieren.⁵² At det ressurskrevende arbeidet med å bryte ny jord ikke var fånyttet, kan i det perspektivet også ha vært en stimulerende faktor for å opprettholde tilslutningen til leilendingsvesenet.

Det er i det hele tatt grunn til å anta at mange leilendinger jevnt over ikke forbandt livet sitt med stor ufrihet. Selv om overgangen til selveie var betydelig i tohundreårsbolken fra 1660 og fremover, kan en med rimelig tvil innvende at antallet kunne vært enda høyere om forholdet mellom leilending og jorddrott i større grad var gjenstand for strukturell undertrykkelse enn hva tilfellet rent faktisk var. Én del av forklaringen på misforholdet mellom muligheten til utkjøp og den faktiske andelen som kjøpte brukene sine, kan dermed gå via en tanke blant mange leilendinger om at leie ikke var en så kvelende tanke som ettertiden har gjort flid i å beskrive. Denne påstanden lar seg også styrke om en legger til grunn at bøndene i deler av overgangsperioden heller ikke var uløselig knyttet til jordbruket. Arbeid kunne en mange steder få i tømmerdrift eller i kystfisket, og enkelte kunne til og med gjøre alvor av å flytte ut av landet for å prøve lykken andre steder. Jordherrene måtte fri til leilendingene, ikke omvendt.⁵³

Leilendingsvesenet var så avgjort på retrett, men tilbaketrekkingen gikk sakte. Ved inngangen til 1800-tallet var avviklingen ikke kommet lenger enn til vel 57 prosent for riket sett under ett, og så lavt som til drøyt tolv prosent selveie i den nordligste landsdelen.⁵⁴ At faktorene som hittil er bemerket både hemmet og fremmet overgangen synes til alt overmål klart, men

⁵⁰ Myking, J. R.: 2002, s. 206

⁵¹ Ibid., s. 206

⁵² Ibid., s. 208

⁵³ Koht, H.: 1926, s. 205

⁵⁴ Beregnet ut fra prosent av samlet landskyld. Se: Ståle Dyrvik, Overgangen til sjølveige i Norge. Nokre nye data for 1700-talet., I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.), Norske historikere i utvalg VIII: *Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Tvillingriket 1660 – ca. 1800* (s. 248-260). Oslo: 1984, s. 255

disse sier likevel lite om hvordan fordelingen av det ulike jordegodset så ut i perioden. I vår sammenheng er det interessant å se hvem som eide jorda, fordi det samtidig sier noe om hvem som *ikke* eide den. Om mulig mer interessant er det at en slik oversikt kan gi et innblikk i hvilke forutsetninger politikerne hadde for å fatte beslutninger i leilendingsvesenets avsluttende fase. På hvilket grunnlag, og med hvilken historie liggende bak, fremmet de forslaget som senere skulle bli loven om leilendingsgods?

2.3 Fordeling av jordeiendom fra ca. 1600 og noen bemerkninger til kvantifiseringen

Like fram til 1950 sto Ernst Sars som autoriteten på kvantifisering av overgangen til selveie. En vesentlig antakelse hos Sars var at overgangen til bondeselveie må ha gått hurtigst for seg i hundreåret etter krongodssalgene, slik at flertallet av bøndene selv rådde over brukene sine en gang tidlig på 1700-tallet.⁵⁵ Ettersom Sars gjennom folketellingene hevdet å vite at overgangen til selveie gikk raskt for seg i årene som ledet opp mot århundreskiftet, mente han videre at dette viste at allmuen ikke hadde vansker med å oppdrive kapital.⁵⁶ I tillegg, skrev Sars, var hurtigheten i overgangen et «Vitnesbyrd om, hvorlidet Lejlændingsvæsenet stemmede med det Norske Folks Charakter og hvor stærk Trangen til at besidde egen Jord var hos den Norske Bonde».⁵⁷

Sars sine beregninger, og for så vidt påstanden om «det Norske Folks Charakter», representerte over lang tid forskningsfronten innen studier på leilendingsvesenets avviklingstid. Senere beregninger på overgangen, kanskje først og fremst representert ved Ståle Dyrvik, viste derimot at Ernst Sars sine anslag var for optimistiske med hensyn til hurtigheten i prosessen. Misforholdet mellom de gamle beregningene og det faktiske antallet selveiende bønder, lå ifølge Dyrvik i at kildene Sars benyttet ikke skilte mellom selveiere og gårdbrukere som bare eide en liten part av bruket sitt.⁵⁸ Spesielt skeiv ble den prosentvise overgangen ettersom de eldre kildene definerte selveie gjennom jord, og de nyere gjennom bonden.⁵⁹ Konsekvensen av å tallfeste overgangen på denne måten førte som Dyrvik viste til

⁵⁵ Dyrvik, S.: 1984, s. 248

⁵⁶ Ernst Sars, *Norge under foreningen med Danmark 1537-1814*. Christiania: 1858, s. 103

⁵⁷ *Ibid.*, s. 103f

⁵⁸ Dyrvik, S.: 1984, s. 249

⁵⁹ Her viser benevnelsen «gjennom jord» til andel av landskylden som lå til hhv. leilending og selveier, mens «gjennom bonde» viser til at folketellingene skilte mellom selveier og leilending, uten å bemerke hva som krevdes for å bli plassert innen den ene av de to gruppene.

at kronologien – hurtigheten – ble skadelidende. Med bakgrunn i dette vil oversikten over eierne til det norske jordegodset basere seg dels på Dyrviks tallmateriale, og dels på den i 1879 nedsatte leilendingskommisjonens beregninger.

Innstillingen leilendingskommisjonen fremla for Odelstinget i 1883, antydte at omkring tre femtedeler av jorden var leilendingsbruk i år 1600.⁶⁰ Jordegodsets tradisjonelle betydning for kongemakten trådte på samme tid frem gjennom at kronen, altså det offentlige, helt opp til krongodssalgene på 1660-tallet var den desidert største jordeieren i riket. Ved midten av 1600-tallet utgjorde offentlig gods av ulike slag over halvparten av alt gods, mens privatgods kun utgjorde vel 20 prosent på samme tid.⁶¹ Det resterende jordegodset delte seg i 1660-årene mellom drøyt åtte prosent adelsgods, og omlag 20 prosent selveie.⁶² At staten solgte unna store godskomplekser for å betjene gjeld, samtidig som den i stadig større grad begynte å basere inntektene på skatt og toll, virket som to parallelle krefter for å forrykke denne fordelingen.

Ståle Dyrviks anslag i figur 1 (side 20) viser da også at overgangen til bondeselveie var en langdryg prosess. Da den borgerlige godsdanningen tok til rundt 1660-årene, viser beregningene at 20 prosent av jorda var i selveie. Herfra gikk overgangen forholdsvis jamt, via tilnærmet likt forhold mellom eieformene i 1770-årene, til 81 prosent selveie i 1855. Folketellingen i 1865 fant at bondeselveiet var steget ytterligere til 85 prosent.⁶³ Dyrviks anslag tilbyr ingen oversikt over den prosentvise andelen selveie etter 1865, men selv om det hefter usikkerhet ved beregningene etter dette kan man med en viss sikkerhet anta at selveiet lå på over 90 prosent på midten av 1880-tallet. Alf Kaartvedt har hevdet at det allerede i 1875 kan ha vært så lite som fem prosent leilendingsjord igjen i riket, men bakgrunnen for disse beregningene er ikke kjent.⁶⁴ Vi er likevel godt innenfor det som må kunne betegnes som en kvalifisert antagelse, om vi slutter at det reelle antallet kan ha ligget et sted midt mellom Kaartvedts beregninger og en lineær vekstrate trukket fra 1661 til 1861 basert på Dyrviks tallmateriale.

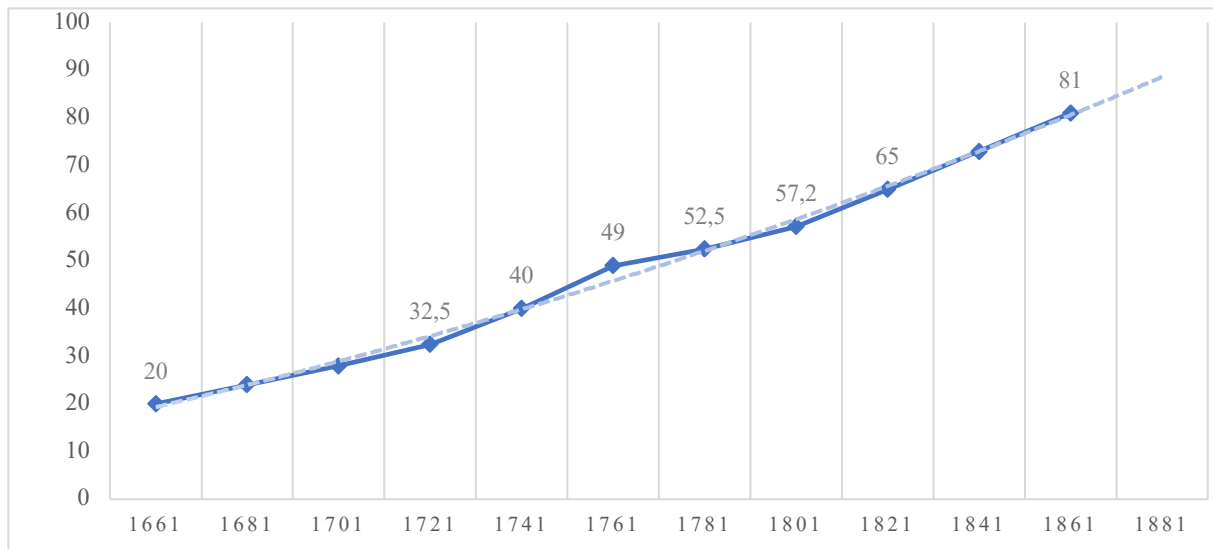
⁶⁰ Stortingsforhandlingene, *Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 2den Aug. 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission angaaende: II. Udkast til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v.*, 1888, bd. 3a., s. 1

⁶¹ Sogner, S.: 1984, s. 234

⁶² *Ibid.*, s. 234

⁶³ Dyrvik, S.: 1984, s. 252

⁶⁴ Alf Kaartvedt & Leif Chr. Hartsang, *Kongeriket Norges Hypotekbank: 1852-1952*. Oslo: 1952, s. 19f

Figur 1. Selveie etter årstall. Prosent av samlet landskyld 1661- 1855. Trendlinje i gråtone.⁶⁵

Oversikten viser kun tallene for riket sett under ett, uten å ta høyde for at utviklingen fortonet seg til dels svært ulikt mellom de forskjellige landsdelene.⁶⁶ Størst betydning er i vår sammenheng uansett at leilendingsvesenet ved overgangen til 1880-tallet var omtrent utradert. Leilendingskommisjonens innsamlede materiale over jordleiens forekomst i 1880, antydte at det eksisterte omlag 7 900 bortleide jordbruk med en samlet skyld av ca. 10 700 daler.⁶⁷ Her var ikke statens, offentlige fonds eller såkalt «benefisert» gods⁶⁸ tatt med i beregningene. Det samme gjaldt også jord som ikke dannet selvstendige og beboelige bruk, og jord som midlertidig eller av tilfeldige årsaker var bortleid. Grunnlaget for å ekskludere disse fra beregningene, skyldtes antagelig at lovgivningen knyttet til det offentlige jordegodset ikke var til så sterkt hinder for overgangen som lovgivningen knyttet til det private. I det minste kan det se ut som at leilendingskommisjonen resonnererte slik. På samme tid var det bortbygglede offentlige jordegodset gjennom årene stadig blitt mindre, slik at det på midten av århundret stort sett bare var preste- og katedralskolegodset som sto igjen av den en gang så

⁶⁵ Etter Dyrvik, S.: 1977, s. 10 & Dyrvik, S. et al.: 1979, s. 186, i Hans Sevatdal, *Eigedomshistorie. Hovudliner i norsk eigedomshistorie frå 1600-talet fram mot nåtida*. Oslo: 2017, s. 64

⁶⁶ I Dyrviks beregninger fremgår det at futedømmene med høyest andel selveie gjennom hele perioden lå i Agderfylkene. Den prosentvise fordelingen viste samtidig at Nord-Norge var den landsdelen hvor selveiet var lavest, og samtidig økte minst i tohundreårsbolken fra 1661. For en drøfting av de regionale forskjellene, se Ståle Dyrvik, *Overgangen til sjølveie i Norge. Nokre nye data for 1700-talet*, I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.), *Norske historikere i utvalg VIII: Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Tvillingriket 1660 – ca. 1800 (s. 248-260)*. Oslo: 1984

⁶⁷ Stortingsforhandlingene, *Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 2den Aug. 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission angaaende: II. Udkast til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v.*, 1888, bd. 3a., s. 4

⁶⁸ «Benefisert gods» var det embetsgodset prester og katedralskolelærere hadde fra gammelt. Se f.eks.: Andreas Holmsen, *Gård og gods i Norge i eldre tid*. Oslo: 1980, s. 12

betydningsfulle offentlige jorden.⁶⁹ Det benefiserte godset ble også utover 1800-tallet avhendet leilendingene, som ved lov av 20. august 1821 ble gitt rett til å kjøpe.⁷⁰

Av de gjenværende leilendingene som fortsatt ikke var blitt herre over egen jord, befant langt de fleste seg på eiendommene til godseiere som ikke selv tilhørte bondestanden. Det såkalte proprietærgodset kunne bestå av større eller mindre bruksenheter, og var på 1880-tallet i de fleste tilfeller mulig å avhende gjennom salg, om dette skulle være ønskelig både fra kjøper og selgers side. Dette gjaldt likevel ikke alt proprietærgods. Nærmere $\frac{1}{8}$ av dette godset, eller omlag 600 bruk, var det som tidligere i oppgaven har blitt kalt bundet gods. Det var *disse* leilendingene loven om leilendingsgods av 1888 hadde til hensikt å avhjelpe. Ettersom resten av brukene allerede på denne tiden fritt kunne omsettes, forstår vi at loven i siste instans kom til å bety at avviklingen av leilendingsvesenet kunne fullbyrdes. Dette var den jordbrukspolitiske konteksten politikerne måtte legge til grunn, når de på begynnelsen av 1880-tallet skulle ta stilling til hvorvidt forholdene krevde politisk inngripen.

Et grunnprinsipp i all historisk tolkning er at vi forstår noe best ved å se det i sin kontekst, altså i lys av hva det er vedt sammen med. Til bildet som er beskrevet over, hører det at det ikke bare var jordleievesenet som hadde gjennomgått vesentlige og varige endringer i denne perioden. For politikens vedkommende, står 1870- og 1880-årene igjen som en periode med stor politisk spenning. Ettersom loven om leilendingsgods til syvende og sist var et resultat av politiske prosesser, vil det være meningsfullt å se til de spesielle politiske forholdene som i tid falt sammen med loven. Fordi leilendingskommisjonen ble nedsatt i 1879, altså under embetsmennenes styre, er det her analysen må begynne. Det viktige er ikke å forklare hvorfor det politiske systemet ble reformert på andre halvdel av 1800-tallet. For oss ligger det viktige snarere i hvorvidt embetsmannsstatens idégrunnlag ytte påvirkning på leilendingsvesenet.

2.4 Embetsmannsstaten og overgangen til selveie

Det politiske systemet som så sin begynnelse etter begivenhetene på Eidsvoll 1814, har med rette blitt betegnet som en embetsmannsstat.⁷¹ Sammen med borgerskapet utgjorde

⁶⁹ Holmsen, A.: 1980, s. 12

⁷⁰ Ved lov av 20. august 1821 og senere lover, senest lov 7. juni 1996 nr. 33 om Opplysningsvesenets fond, ble det gitt åpning for salg av det benefiserte godset.

⁷¹ Betegnelsen ble først tatt i bruk av Jens Arup Seip, og senere omfavnet av en rekke historikere. Med visshet om at det eksisterer andre perspektiver på sentralforvaltningens utvikling som kunne gitt en annen analyse av statskonseptet i perioden, vil betegnelsen «embetsmannsstat» her bli benyttet. Konkurrerende betegnelser av den samme perioden er f.eks. «rettsstaten», slik den ble definert av Francis Sejersted.

embetsstanden overklassen i det adelsløse Norge, og representerte en danskpåvirket bykultur som sto i sterk kontrast til bondekulturen som var gjennomgripende på landsbygda.⁷²

Bøndene, som på sin side utgjorde hovedtyngden av velgerkorpset, var på begynnelsen av 1800-tallet ikke enda i stand til å utforme en selvstendig og enhetlig nasjonal politikk.⁷³ Som en konsekvens av dette var bondestanden prisgitt at embetsmennenes interesser var overlappende med, eller i det minste ikke gikk på tvers av, deres egne politiske interesser.

Som vi tidligere har sett, fant avviklingen av leilendingsvesenet seg i næringsrik jord under embetsmennenes styre. Likevel hentet den storstilte overgangen til selveie i sin tidlige fase sjeldent krefter direkte fra politiske avgjørelser, men gikk heller for seg som mer «vanlig» kjøp og salg. Det som til å begynne med initierte overgangen, og senere opprettholdt den, var ofte indirekte konsekvenser av andre politiske prioriteringer. Særlig ofte var utgangspunktet å bedre statens finanser, noe som var tilfelle både ved krongodssalgene etter krigføringen på 1600-tallet og ved salget av det benefisert godset fra 1821. Det lar seg derfor i embetsmannsstatens første fase vanskelig gjøre å peke på politiske strømninger som direkte stimulerte bondeselveiet. Selv om politikken i noe monn nøret oppunder overgangen, var ideen om å modernisere det norske samfunnet ikke kommet langt nok til å bankes gjennom som praktisk politikk.

Fra 1830-årene er det derimot mulig å sjalte ut et nasjonsbyggingsprosjekt med utspring innenfor embetseliten som i større grad kan ha virket direkte på bondeselveiet. Det nye dreide seg her om den såkalte intelligenskretsen og dens ideer om å modernisere det norske samfunnet. Kretsen var til å begynne med å betrakte som et ungdomsopprør innad i den norske embetsstanden, men etter å ha erobret det politiske hegemoniet allerede på 1840-tallet kunne den sette sine visjoner for det nye Norge ut i livet.⁷⁴ Kombinert representerte kretsens menn et vidt felt av samfunnslivet. Blant de mer kjente medlemmene sto historikeren Peter Andreas Munch og dikteren Johan Sebastian Welhaven, som hver på sin måte var åndslivets forlengede armer inn i politikken. Moderniseringsprosjektets politiske lederskap viste på sin side ansikt gjennom to av samtidens mest fremtredende politiske skikkelser, Frederik Stang og Anton Martin Schweigaard.⁷⁵

⁷² Kaartvedt, A.: 1984, s. 9

⁷³ Ibid., s. 9

⁷⁴ Øystein Sørensen, Kampen om Norges sjel, I Eriksen, T. B. & Sørensen, Ø. (red.), *Norsk idéhistorie* bn. 3. Oslo: 2001, s. 93

⁷⁵ Ibid., s. 93

Stang trådte inn i regjeringen som statsråd i Indredepartementet i 1845, og etablerte seg raskt som leder for «det annet sentrum», den moderniseringspolitiske fløy som opponerte mot det konservative establishmentet rundt stattholder Løvenskiold og hans krets.⁷⁶ Jevngamle Schweigaard ble valgt inn på Stortinget i 1842, hvor han ble sittende i nesten tre tiår frem til sin død i 1870. I nesten like mange år delte Schweigaard og Stang politikken mellom seg – Stang tok regjeringen og Schweigaard Stortinget.⁷⁷ Sammen satte de to unge juristene seg fore å modernisere den unge nasjonen, sjeldent fremmed for å benytte «den offentlige Haand» for å nå sine mål. Men når en legger nasjonsbyggingsprosjektet under lupen, er det likevel lite som tyder på at overgangen til selveie var en sentral byggekloss i intelligensens visjoner for det nye Norge.

For intelligensens moderniseringsprosjekt var ikke bondeselveie et sentralt anliggende, i det minste var den ikke intendert til å virke direkte inn på disse områdene. I korthet gikk prosjektet ut på skape et integrert norsk samfunn, gjennom utbygging av kommunikasjoner og nedbygging av regulerende stengsler for det indre markedet.⁷⁸ «Den offentlige Haand» ble ikke lagt over bonden, men over ingeniørene. I raskt tempo ble det nye, moderne Norge lagt i støpeskjeen: veier, kanaler, broer og brygger, senere også jernbane, telegraf og telefon, ble bygd på statlig initiativ.⁷⁹ Samtidig var det en utbredt mening, som embetsmenn og mange bønder delte, at selveie var et viktig vilkår for fremgang og utvikling av landets soleklart største næringsvei, som jordbruket utvilsomt var.⁸⁰ Å anføre at selveiet ikke må ha funnet vei inn i tidens politiske irranger, vil i det lyset være å gjøre embetsmennene urett.

At politiske initiativ for å kvalitativt bedre jordbruksnæringen i embetsmennes tidsalder fant sted, kommer til uttrykk gjennom blant annet husmannsloven av 1851 og etableringen av hypotekbanken samme år. Grunnen til at nettopp husmennesen kår ble tatt opp til vurdering, synes rett nok å skyldes at et stadig større antall kom på forsorgen, noe som etterhvert begynte å gå ut over kommunenes evne til fattigunderstøttelse.⁸¹ Det var derfor et samfunnsøkonomisk anliggende å avgjøre hva som kunne gjøres for å bøte på dette problemet, ikke nødvendigvis

⁷⁶ Slagstad, R.: 2015, s. 13

⁷⁷ Ibid., s. 14

⁷⁸ Sørensen, Ø.: 2001, s. 94

⁷⁹ Ibid., s. 94

⁸⁰ Gjerdåker, B.: 2002, s. 98

⁸¹ Pål Prestesæter, Husmannskontrakter og lovregulering. Regulering av avtaleforholdet mellom husmann og gårdbruker 1687 til 1851 – særlig sett i lys av kontraktspraksis fra Toten. *Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 3/1998*, s. 68

et sosialt. Et karakteristisk syn hos overklassen på denne tiden, som en også må anta at ble delt av mange politisk førende embetsmenn, var at husmannsfattigdommen ikke var noe en kunne gjøre noe med, og en burde heller ikke tro at en kunne gjøre noe med den. Det gjaldt heller å lære husmennene «å bera fattigdommen med tolug mod, å finna seg i lagnaden sin».⁸²

Opprettelsen av hypotekbanken i 1851 kan derimot leses mer som en direkte stimuli av overgangen til bondeselveie. Tendensen mot denne eieformen var naturligvis kapitalkrevende, og drev sammen med gårddeling mange bønder ut på lånemarkedet.⁸³ Ved å bedre bondens mulighet til å få lån mot pant i fast eiendom, ville dette i teorien kunne opprettholde en fortsatt overgang til selveie. Loven om leilendingsgods av 1888 viste også til nettopp hypotekbanken, da den understreket at dersom midler ikke kunne utsettes mot pant i jordegods kunne de «anbringes i norske Hypothekbank eller Statsobligationer».⁸⁴ At hypotekbanken ble opprettet under embetsmennenes styre, åpner til en viss grad for antakelsen om at bondeselveie var en villet politikk, også under deres styre.

2.5 Embetsmennene som passive betraktere – eller aktive aktører?

De politiske kreftene som virket inn på selveiet skal heller ikke overdrives. Som vi har sett forløp denne prosessen jamt mot tilnærmet totalt bondeselveie under skiftende politisk virkelighet, fra enevelde og via embetsmannsregimet til innføring av parlamentarisme. Mer enn noe annet understreker dette at kraften i overgangen ikke først og fremst hentet sin næring fra politikk, men fant sin bevegelse i andre samfunnsstrømninger. Som den prosentvise overgangen til selveie viser, er det liten grunn til å slutte at embetsmennene virket *mot* denne prosessen. På den andre siden er det også lite som viser det motsatte, nemlig at embetsmennene var en katalysator for leilendingenes overgang til å bli selveiere. En korrelasjon mellom embetsmannsstaten og selveie lar seg dermed vanskelig påvise. Det er derimot ikke sagt at loven om leilendingsgods av 1888 var et resultat av at embetsmennenes tidsalder var svunnet heden – kanskje tvert om. Kommisjonen som ble nedsatt for å gjennomgå leilendingslovgivningen ble som vi alt har vært innom nedsatt i 1879. Dette foregikk under nettopp Frederik Stangs ledelse, og må følgelig bringes inn som et argument

⁸² Bjarne Svare, *Fredrik Stang. Fyrste bolken 1808-1856*. Oslo: 1939, s. 300

⁸³ Kaartvedt, A.: 1952, s. 19ff

⁸⁴ Lov indeholdende særlige bestemmelser angaaende leilendingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v. 1888: § 8-2

for at embetsmannsregimet ikke forholdt seg passivt til rikets leilendinger, men inntok en mer aktiv rolle.

Gjennom å se loven om leilendingsgods i lys av samtidige – og lignende – politiske visjoner, manifesteres et mer sammensatt bilde av embetsmannsstatens økonomiske idégrunnlag enn man ofte forestiller seg. Det er likevel i det blå hvorvidt opprettelsen av en slik kommisjon hadde funnet sted uten et statsapparat som uttrykkelig gikk inn for å modernisere nasjonen. Vi har allerede sett nærmere på husmannsloven av 1851 og opprettelsen av hypotekbanken, begge med potensiale til å gripe inn og rokke ved sosiale strukturer. Med kongelig forbarmelse ble også flere kommisjoner med overlappende etiske formål nedsatt under embetsmennene. Ikke minst gjaldt dette fattigkommisjonen av 1853, som i tur konkluderte med at landet var blitt rikere, men fordelingen skjevere.⁸⁵ En annen var skogkommisjonen som på begynnelsen av 1850-tallet konkluderte med å få sagbruksprivilegiene avvirket.⁸⁶ Den lutherske statstradisjonen betonet at staten hadde et moralsk ansvar for borgernes ve og vel, noe embetsmennene i så måte later til å ha tatt inn over seg i sitt politiske virke.⁸⁷

«Ikke over hvad vi ere, men hvad vi kunne vorde, skulle vi være stolte», skrev Schweigaard beskrivende i en pennefeide med sin meningsmotstander Henrik Wergeland i 1832.⁸⁸

Moderniseringsprosjektet begynte tvilløst under embetsmennenes førerskap, og peker i retning av at loven om leilendingsgods føyer seg inn i en rekke av større og mindre sprang for å liberalisere det norske samfunnet, ikke bare økonomisk, men også sosialt. Nedsettelsen av leilendingskommisjonen 8. mars 1879 skjedde derfor ikke i et politisk vakuum fritt for omsorg for leilendingen, men var del av et mønster hugget i tiden. Regimeskiftet i 1884 og den gradvise radikaleringen av venstrebevegelsen bidro åpenbart til en ytterligere forandring av det økonomiske systemet i Norge, uten at en kan si at forandringen så sin begynnelse dette året.⁸⁹ Vel så viktig som å lete etter brudd, er det derfor å lete etter kontinuitet ved den økonomiske demokratiseringen. Overgangen til selveie var rett og slett ikke mulig, eller ønskelig, å stoppe. I det lyset var politikerstanden forpaktere av et utbredt syn, nemlig at overgangen til selveie var en utvikling i riket som måtte fullbyrdes. Den avsluttende epoken av leilendingssvesenets tidsalder begynte med embetsmennene, og ble avsluttet av

⁸⁵ Pål Thonstad Sandvik, *Nasjonens velstand. Norges økonomiske historie 1800-1840*. Bergen: 2018, s. 95

⁸⁶ Slagstad, R.: 2015, s. 63

⁸⁷ Sandvik, P. T.: 2018, s. 75

⁸⁸ Sørensen, Ø.: 2001, s. 97

⁸⁹ Sandvik, P. T.: 2007, s. 55

venstrestaten. Det er ikke gitt at venstrestatens demokratiske prosjekt var nødvendig for at leilendingsvesenet senere gikk sin undergang i møte, skjønt det alltid er enklest å tilskrive avviklingen til dem som satt med hegemoniet da det faktisk skjedde.

2.6 Oppsummering og konklusjoner

Nordmenn var et folk av bønder, men ikke hvilke som helst. I europeisk målestokk var selveierprosenten i Norge påfallende høy, og leilendingsforholdene ikke gjennomgående tilslørt av de samme undertrykkende strukturer som det man kunne vente å finne andre steder på kontinentet. En betydelig del av overgangsperioden falt i tid sammen med embetsmannsregimets konservative styre, som det ikke har latt seg påvise at var til hinder for denne overgangen. Intelligenskretsen, anført av Frederik Stang og Anton Martin Schweigaard, gikk fra 1840-tallet inn for å modernisere den unge nasjonen. Indirekte fikk dette betydning også for de mer sosialt innrettede sidene ved samfunnslivet, noe avviklingen av sagsbruksprivilegier, kampen mot alkohol og bekjempelsen av fattigdom tjener som eksempler på.

Embetsmannsregimets undergang markerte i 1884 starten på perioden Rune Slagstad har betegnet som «venstrestaten». Endring av statsforfatningen står som et klart skille i den politiske historien, men når vi studerer utviklingen av leilendingsvesenet er det likevel gode grunner til å heller legge vekt på kontinuiteten. Handels- og kontraktsfriheten var et innslag ved den politiske ideologien som ikke lot seg rokke ved, og mange sosialpolitiske saker som var viktige under embetsmennene, forble viktige under venstrestatens styre. Når vi i neste kapittel skal se på de mer håndgripelige hendelsene som i tur avstedkom loven om leilendingsgods, må vi derfor ha in mente at det var overlappende, og ofte også harmonerende, blokkpolitiske ønsker som lå til grunn for politikkkutformingen på 1870- og 1880-tallet. I det minste var dette tilfellet med leilendingsvesenet, om enn så konfliktfylt nedsettelsen av leilendingskommisjonen skulle komme til å fortone seg.

Kapittel 3: Linjer i leilendingskommisjonens tilblivelse

Ved inngangen til 1870-tallet var rettsreglene som regulerte bygsel av matrikulert jord i all hovedsak nedfelt i Christian 5. Norske Lov (NL) fra 1687. I takt med at leilendingsvesenet var på stadig tilbakegang, ble det klart at lovverket ikke lenger var i stand til å holde tritt med den øvrige samfunnsutviklingen. Først og fremst kom dette til overflaten i de delene av landet hvor selveierprosenten var lavest, slik tilfellet var i de tre nordligste amtene. 14. februar 1871 fant derfor leilendingslovgivningen for første gang på lang tid veien inn i stortingssalen. Foranledningen for at leilendingsvesenet nå brått befant seg i politikkenes sentrum, var at representantene fra Nordlands amt gjorde fremlegg til et nytt lovforslag. I formen var det enkelt nok: Å lovfeste føderåd for fratredende leilendinger og forpaktere.⁹⁰

Å tilby leilendingen underhold når han overlot gården hadde lenge vært praksis i den nordligste landsdelen.⁹¹ Eppersom mange jordrotter på begynnelsen av 1870-tallet ikke hadde de samme økonomiske forutsetningene for å yte bistand til sine bygselmenn som tidligere, var forslagsstillernes mening at forholdene påkrevde en lovmessig endring. De seks nordnorske representantene argumenterte for at en slik ordning skulle gis leilendinger med livstidsfeste som på grunn av alder, sykdom eller av andre årsaker måtte oppgi sin rett til gården.⁹² Etter drøyt 200 år med stillstand på området, forstår vi at forslaget om å lovfeste føderåd måtte komme til å bety en vesentlig lemping av de eldre lovbudene. I dette kapittelet skal vi følge en linje som begynner med de nordnorske representantenes forslag om lovfestet føderåd i 1871, og som vel åtte år senere kulminerte i nedsettelsen av leilendingskommisjonen. Hva var det som gjorde at et tilsynelatende enkelt lovforslag endte med en revisjon av hele den norske jordleielovgivningen?

3.1 Fra nordnorsk lokalpolitikk til nasjonal storpolitikk

Ikke overraskende var forslaget om å gjøre den nordnorske sedvanen til rettsregel å gå for langt for Odelstingets øvrige representanter i 1871. Komiteen som behandlet forslaget, i tråd med stortingets forretningsorden justiskomiteen, innstilte at lov om føderåd for leilendinger ikke skulle bifalles.⁹³ Samtlige komiteemedlemmer stemte mot forslaget, foruten en av

⁹⁰ Trykt som Sth. Dok. No. 42, Forslag til Lov om Føderaad for fratrædende Leilændinge og Forpagtere, i *Stortingsforhandlingene*, 1871 Vol. 20 Nr. 5

⁹¹ Kjeld Helland-Hansen, *Føderådsordningens historie i Norge bn. 1*. Oslo: 1997, s. 4f

⁹² Forslagets § 1

⁹³ Justiskomiteens innstilling, referert til i *Departements-tidende* No. 12 (51), 24.03.1879, s. 178

forslagsstillerne som selv satt i komiteen.⁹⁴ Komiteen redegjorde i innstillingen for hvordan erklæringene fra amtmenn, fogder, lensmenn og enkelte sorenskrivere hvor herredsstyrelsen hadde utalt seg om saken, alle gikk i retning av at en revisjon av lovgivningen på dette området ikke var hensiktsmessig.⁹⁵ Likevel, måtte komiteen samtidig innrømme, var leilendingsforholdene i riket ikke for tiden tilfredsstillende. I tråd med de innkomne erklæringene, ble det trukket i tvil hvorvidt lovgivningen i seg selv ville bidra til noen vesentlig endring til det bedre. I tillegg var komiteen sams om at offentlig intervensjon i forholdet mellom proprietær og leilending, ville være å yte et for stort inngrep i eiendomsretten og den alminnelige kontraktsfriheten. Med den kontante avvisningen av forslaget om føderåd, kunne forsøkene på å revidere leilendingslovgivningen gått i stå. Det var imidlertid ikke tilfellet.

Mer enn noe annet viste diskusjonene som foregikk om hvorvidt føderåd skulle inntas som rettsregel eller ikke, at leilendingslovgivningen var et tema Stortinget fant vanskelig å utrede på egen hånd. Representantene var forlikt om at lovutredninger var krevende når tematikken ikke var blitt rørt på lang tid, og spesielt når den rørte ved spørsmål som potensielt hadde store samfunnsmessige konsekvenser. «Leilændingsvæsenet er en temmelig indviklet Sag og Leilændingsloven ingenlunde let at forstaa», som justiskomiteen selv artikulerte det i en senere betenkning.⁹⁶ En offentlig utredning etter dagens mal lå ikke til bruk i politikernes verktøykasse, for en slik ble ikke ført i pennen før vel et århundre senere.⁹⁷ Ulikt fra hvordan lignende prosesser gjerne utspilte seg senere, lå det i 1871 også utenfor Stortingets mulighet å sende interpellasjon til regjeringsmedlemmer.⁹⁸ En spørretime av det formatet vi kjenner i dag var heller ikke mulig, ettersom statsrådene enda ikke hadde adgang til Stortinget.

Av disse grunnene fant Odelstinget det hensiktsmessig å anmode regjeringen om å overveie lovgivningen på området. Mot fire stemmer besluttet Odelstinget 14. februar 1871 å la presidentskapet oversende følgende anmodning:⁹⁹ «Regjeringen anmodes om at tage under Overveielse, hvorvidt Lovgivningen om Jordleie bør tages under Revision og at meddele

⁹⁴ Oth. Prp. No. 7, Om 1871 Aars Storthings Anmodning angaaende Leilændingsvæsenet, gjengitt i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 3, s. 1

⁹⁵ *Ibid.*, s. 178

⁹⁶ Sth. Dok. No. 47, Angaaende Leilændingssagen, *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 5, s. 8

⁹⁷ Den første offentlige utredningen (NOU-en) ble lagt frem av Ressursutvalget i 1972.

⁹⁸ Jf. Stortingets forretningsorden Kap. 9 § 68

⁹⁹ Oth. Prp. No. 7, i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 3, s. 2

Stortinget Resultat af disse Overveielser.»¹⁰⁰ Selv om de nordnorske representantenes forslag i første omgang led nederlag, kunne man på mellomlang og lang sikt ane at noe var i gjære for rikets gjenværende leilendinger. Den statiske leilendingslovgivningen ble fra 1871 satt i en bevegelse som vanskelig kunne la seg stanse.

Selv om det kan hende bare skyldtes opposisjonell spissfindighet, er det verdt å dvele ved ordvalget i Odelstingets anmodning. Ved å erstatte «leilendinger» med «jordleie», tvang anmodningsvedtaket regjeringen til å overveie en revisjon av lovgivningen vedrørende hele jordleievesenet. Herunder fantes selvfølgelig også en betydelig andel husmenn som bygslet ikke-matrikulert jord, i tillegg til leilendingsbrukene som var særskilt matrikulerte. I den formuleringen lå det sånn sett et ønske om å gjennomgå en langt større del av lovgivningen enn de opprinnelige forslagsstillerne tok til orde for. At ordvalget samtidig skapte forvirring, viser seg tydelig når en ser erklæringene departementet innhentet ved sirkelskrivelse¹⁰¹ fra sommeren 1871.¹⁰² Mange amtmenn og fogder vekta husmannsvesenet i sine uttalelser, mens andre igjen la mer vekt på hvorvidt det var lovgivningen knyttet til leilendingsvesenet som burde revideres. Uten at dette er undersøkt nærmere, kan en anta at amtmennenes uttalelser i erklæringene grovt sett gjenspeilte jordleiesituasjonen innad i de enkelte amtene. At det oppsto forvirring rundt hva departementet etterspurte i sirkelskrivelsen kan være et uttrykk for ulik forståelse av hvem begrepet «jordleie» omfattet, men ikke mindre viser det at det ikke var selvsagt at det var leilendingslovgivningen som påkrevde revisjon.

Én måte å tolke Stortingets ordvalg på, innebærer å se det som del av et større politisk spill. Det er ikke utenkelig at et eventuelt avslag på anmodningen i større grad kunne virket som en brekkstang i andre saker, om anmodningen favnet bredere om seg. Her må det bemerkes at en løper en ikke ubetydelig risiko for å oppvurdere viktigheten av jordleielovgivningen, om en fastholder at den var så betydningsfull at den senere kunne bidra til å avstedkomme regjeringskrise. Nå er det heller ingenting som tyder på at jordleielovgivning aktivt ble brukt for å agitere under den konstitusjonelle striden som snart fulgte. Sett med ettertidens briller, som strengt tatt er de eneste vi har tilgjengelige, er det likevel vanskelig ikke å bli fristet til å

¹⁰⁰ Gjengitt i *Departements-tidende* No. 12 (51), 24.03.1879, s. 177

¹⁰¹ Begrepet «sirkelskrivelse» ble benyttet av regjeringen selv, og viste til den praksis som også finnes i dag, hvor relevante høringsinstanser inviteres til å gi sine uttalelser i en høringsrunde.

¹⁰² En oppsummering av de innkomne erklæringene er gjengitt i Oth. Prp. No. 7, i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 3, s. 2ff

anse «alt» – også leilendingssaken – som en del av opptakten til statsrådssaken som tok til året etter.

En annen måte å lese anmodningen på, er å ta utgangspunkt i at ordvalget gjenspeilte et reelt politisk ønske om å gjennomgå en større del av jordleievesenets lovgivning. Om dette siste er riktig, viser anmodningen i større grad frem mot de oppmykende lovene som skulle komme på området de neste to tiårene. Ikke minst gjelder det også «vår» lov – loven om leilendingsgods av 1888. Uavhengig av eventuelle vikarierende motiver hos representantene, kan vi konstatere at jordleiesaken fra politisk hold ble lagt *ad acta* i påvente av Indredepartementets svar. Nesten fem år skulle gå før Odelstinget omsider mottok svar på anmodningen. Arbeidet med å på vegne av regjeringen undersøke de norske leilendingsforholdene, tilfalt en danskfødt statsagronom som snart skulle vise seg som en sentral skikkelse i sagaen om leilendingsvesenet.

3.2 Caspar Jensenius og Indredepartementets første foredrag

Caspar Jensenius ble født på Sjælland i Danmark i 1821, og gikk sine første år ved latinskolen i København. Grunnet sykdom ble han etter en tid tvunget til å avbryte sine teoretiske studier, hvilket førte inn i en praktisk utdanning innen landbruk.¹⁰³ Etter å ha blitt uteksaminert fra landbruksinstituttet i Haraldslund i Jylland i 1845, dro han påfølgende år til Norge etter å ha blitt tilbudt stilling som lærer ved den nyopprettede landbruksskolen for Bratsberg amt.¹⁰⁴ Etter noen år i det private ble Jensenius i 1859 midlertidig tilsatt som statsagronom, med fast tilsetning fra 1863.¹⁰⁵

Jensenius' hovedoppgave som statsagronom var ifølge departementets bestemmelse «at virke til fædriftens fremme», skjønt hans omfattende forfatterskap kan tyde på at forskningsinteressene strakte seg vel bortenfor avdrått og sulteforing.¹⁰⁶ Kan hende var det også derfor Indredepartementet sommeren 1871 satte nettopp ham til å undersøke leilendingsforholdene i Nordland, som en del av utredningen Stortinget hadde anmodet om på tidligvåren. Jensenius jobbet fra 1871 parallelt med sin undersøkelse om leilendingsforholdene og sin opprinnelige oppgave, som var å utrede adgang til å slippe

¹⁰³ Gudbrand Tandberg, *Det offentlige landbruksvesen i Norge indtil 1914*. Kristiania: 1914, s. 36

¹⁰⁴ Ola Syrstad, Caspar Jensenius i *Norsk biografisk leksikon* på snl.no. Hentet 8. januar 2021 fra https://nbl.snl.no/Caspar_Jensenius

¹⁰⁵ Tandberg, G.: 1914, s. 36

¹⁰⁶ *Ibid.*, s. 37

hingster, okser og springværer på felles beite.¹⁰⁷ Sannsynligvis bestod undersøkelsene av en kombinasjon av feltstudier og arkivstudier, for i tillegg til reisene i det nordenfjelske mottok han økonomisk støtte til blant annet et toukers opphold ved sorenskriverkontorer på Østlandet.¹⁰⁸

Jensenius hadde åpenbart et sterk sosialt engasjement, noe hans deltakelse i opprettelsen av Pleiestiftelsen for Smaabørn i Kristiania i 1856 vitner om.¹⁰⁹ At en sosialpolitisk legning lå til grunn for hans arbeid med leilendingsforholdene kan ikke utelukkes, noe som antagelig også bidro til å virke inn på fremstillingen han senere skulle komme til å gi i saken. En viss medfølelse for leilendingene er det da også mulig å lese i hans rapporter fra undersøkelsene. I sin årsrapport fra 1874 skrev Jensenius at han hadde arbeidet mye med leilendingssaken den foregående vinteren, noe han etter eget utsagn hadde gjort «med samvittighedsfuld Flid og varm Interesse for en for Tiden i vort Land uheldig stillet, ikke sjælden ilde behandlet og forurettet Samfundsklasse».¹¹⁰ På tidspunktet Jensenius rapporterte om sin «samvittighetsfulle flid og varme interesse», hadde han allerede avgitt fremstilling om leilendingsforholdenes utvikling.¹¹¹ Fremstillingen etterlot på sin side liten tvil om hvilket standpunkt forfatteren selv forfektet i debatten. Han argumenterte her sterkt for at overgangen til selveie mer enn noe annet var det punktet som burde stimuleres ved lovendring:

Den Sætning at Jorden giver stort udbytte, naar den benyttes og dyrkes av dens egen Eier, er dobbelt sand i vort Land, hvor Jordbruget fordrer saameget Arbeid og Anstrængelse i Forhold til Afkastningen, at kun Forvisningen om, at Frugterne af Arbeiderens flid tilfalder ham selv og hans Slægt, kan give ham det Mod og den Utholdenhed som Dyrkningen kræver.¹¹²

Hovedformålet med Caspar Jensenius' fremlegg var å sikre leilendingen en tryggere stilling overfor jorddrotten, og han ga seg selv i kast med å tegne opp et forslag til ny lov. På tross av, om det heller ikke var på grunn av, hans dyptgående utredning av leilendingsvesenet, var det Jensenius som for første gang tok til orde for at en kommisjon burde anses som nødvendig for å fatte innstilling i saken. Når en vet at regjeringen senere gikk imot en revisjon av

¹⁰⁷ Oth. Prp. No. 7, i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 3, s. 9

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Syrstad, O.: 2009

¹¹⁰ Sitert etter Jensenius' årsrapport for 1874, gjengitt i Syrstad, O.: 2009

¹¹¹ Fremstillingen er datert 14. november 1873 og trykt som Sth.Dok. No. 47, Angaaende Leilændingssagen, i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 5

¹¹² *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 5, s. 8

lovgivningen, må statsagronomens anbefaling ha fortonet seg som nedslående lesning for de som engasjerte han.

Ettersom Jensenius' fremstilling og forslag var på kollisjonskurs med regjeringens ønske, skulle det ikke komme som en overraskelse at han så sine interesser stadig mer sammenfallende med opposisjonens. Opposisjonen i alminnelighet, og de opprinnelige forslagsstillerne i særdeleshet, så seg nok godt tjent med å få en «frontkjemper» som Caspar Jensenius på sin side. Med seg tok han, om han gikk til den siden, faglige forutsetninger for å fatte forslag til revisjon av lovgivningen som representantene vanskelig kunne besitte. På atter en annen måte, brakte han i kraft av sin faglige tyngde med seg en autoritet på området ingen av representantene var i nærheten av å kunne utligne. Det Jensenius manglet av politisk innflytelse kunne han få gjennom Odelstinget, og det Tinget manglet av sakkunnskap kunne de få gjennom hans utredninger og lovforslag.

Opp mot juletider i 1875 forelå omsider Indredepartementets foredrag, hvor anmodningen fra 1871 skulle svares ut. Indreminister Christian Selmer førte pennen på vegne av regjeringen, og konklusjonen var ikke til å misforstå: Noen revisjon av lovgivningen var for tiden ikke påkrevet.¹¹³ Departementets argumentasjon sentrerte rundt en akse som vektla at de eldre lovbudene, i dette tilfellet som nevnt Christian 5. Norske Lov (NL) fra 1687, var deklarasjonslov.¹¹⁴ Lovverket åpnet dermed for at jorddrott og leilending gjennom enighet sto fritt til å inngå egne kontrakter.¹¹⁵

For en fjern ettertid fortøner det seg nokså falmet å argumentere for at en deklarasjonslov var tilstrekkelig, i et tilfelle hvor praksis åpenbart avvek fra teori og var til den svake parts disfavør. Det vil her likevel bære galt avsted å forklare regjeringens motvilje til å revidere lovverket med at leilendinger ikke var «verd bryet» det ville medføre å gjennomgå lovgivningen. Som vi så i forrige kapittel, er det gode grunner til å fremholde at også den embetsmannsstyrte regjeringens politikk hadde sosiale hensyn som et vesentlig innslag. Mer enn et bevis på at regjeringen opptrådte undertrykkende overfor leilendinger, vitnet avslaget

¹¹³ Gjenpart av foredraget er trykt som Oth. Prp. No. 7, i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 3

¹¹⁴ «Deklarasjonslov» viser i dette tilfellet til hvorvidt en privatrettslig avtale kan fravikes, typisk ved at partene selv ved kontraktsinngåelse kommer til enighet om spesielle vilkår. Motsetningen, *preseptorisk* rett, nekter slike avtaler eller regulerer innholdet i den. Se f.eks.: Nils Nygaard, *Rettsgrunnlag og standpunkt*. Bergen: 1999, s. 24

¹¹⁵ *Departements-tidende* No. 12 (51), 24.03.1879, s. 180. «De ældre Lovbud angaaende dette Forhold, navnlig Bestemmelserne i Chr. V N. L. 3 Bogs 14 Kap., betragtes som deklarasjonslov»

om hvilken respekt den utøvende makten hadde for de eldre lovbud. Å gripe inn i lovgivningen ved å gjøre den deklarasjon bare for den svake part var simpelthen å gå for langt på dette området i 1875.¹¹⁶

Å gjennomgå jordleielovgivningen som sådan hadde departementet tilsynelatende også gått helt bort fra. Indreministeriets foredrag drøftet utelukkende hvorvidt det var *leilendingslovgivningen* som skulle revideres, dette som nevnt i disharmoni med flere av de innkomne erklæringene. Da regjeringen var av den oppfatning at husmannslovgivningen var av nyere dato, en mening den mer enn antok at Stortinget burde dele, var det fra nå av klart at det var ved leilendingsvesenet de juridiske kampene skulle komme til å stå.

Caspar Jensenius sine arbeider hadde departementet for øvrig funnet god plass til i foredraget. Noen bekymring over det han i sin årsrapport hadde omtalt som en «ikke sjelden ilde behandlet og forurettet Samfundsklasse», ser det imidlertid ikke ut til at ble delt rundt kongens bord. Rett nok var departementet enig med Jensenius og Odelstinget i deres uttrykte bekymring over leilendingenes vilkår, men dette ble gjerne forklart med at enkelte *kontraktsvilkår* var undertrykkende snarere enn at leilendingsstanden som helhet var undertrykt. Implikasjonen av resonnementet var følgelig, som departementet førte an, at det å revidere leilendingslovgivningen ikke var hensiktsmessig. Da den politiske viljen til å gripe inn i kontraktsfriheten samtidig ikke var tilstede, fulgte det naturlig at Selmer på vegne av regjeringen konkluderte med at «der ikke bliver å træffe nogen Forføining i anledning af den af Odelstinget i 1871 til Regjeringen stillede anmodning om at tage en Revision af Lovgivningen om Jordleie under Overveielse».¹¹⁷ Resultatet ble altså ikke det gjennombruddet for leilendingsvesenet Stortinget hadde ønsket seg. Lille julaften 1875 bifalte kong Oscar II regjeringens innstilling, og leilendingene måtte fortsatt forholde seg til det samme lovverket de hadde gjort i vel 200 år.

¹¹⁶ Dette har blitt gjort flere ganger senere, eksempelvis kan forbrukerkjøpsloven av 21. juni 2002 fravikes til fordel for kjøper, men ikke til fordel for selger, jf. lovens § 3. «Det kan ikke avtales eller gjøres gjeldende vilkår som er ugunstigere for forbrukeren enn det som følger av loven her.»

¹¹⁷ Oth. Prp. No. 7, i *Stortingsforhandlingene*, 1876 Vol. 25 Nr. 3, s. 21

3.3 «Hr. Præsident, tør jeg spørge, om det spøger i Folks Hjerne?»¹¹⁸

Da Stortinget ble meddelt innholdet i departementets foredrag, ble forsøkene på å revidere leilendingslovgivningen på ny henvist til politikernes skrivebordsskuffer. Foruten en polemikk mellom Caspar Jensenius og Centralkommissionen ved Røros Verk om førstnevntes «hadske angreb på Værksbestyrelsen» etter undersøkelsene av leilendingsforholdene i området, er det lite i de offisielle dokumentene som vitner om at leilendingsforholdene de neste årene var opp til politisk behandling.¹¹⁹ Ønsket om å revidere leilendingslovgivningen var imidlertid fortsatt livsfriskt blant de nordlandske representantene som hadde fremmet forslaget i 1871. Snart skulle leilendingene på ny finne seg i en situasjon hvor de var prisgitt regjeringens smilehull.

15. februar 1878 forsøkte representantene fra Nordlands amt seg igjen, denne gangen sammen med to representanter fra Søndre Trondhjems amt, begge fra Røros-traktene.¹²⁰ Av prinsipiell betydning var det at forslaget nå var gitt påtegning av ytterlig åtte andre medlemmer av Odelstinget, som erklærte at de uten å ta stilling til representantenes konkrete forslag, fremholdt ønske om en revisjon av leilendingslovgivningen.¹²¹ At flere enn kun representantene fra Nordlands amt stilte seg bak lovforslaget, la naturligvis større press på Odelstinget om å forfatte en mer konkret anmodning enn ved forrige korsvei. Men det var på et annet, og mer vesentlig punkt 1878-forslaget skilte seg fra 1871-forslaget enn antall påtegninger. Bak seg hadde forslagsstillerne nå statsagronom Caspar Jensenius. Ikke bare hadde departementets faglige alibi fra forrige runde stilt seg bak det nye lovforslaget – han hadde sågar slått seg sammen med opposisjonen og forfattet hele forslaget.

¹¹⁸ Forslagsstiller Sivert Nielsen fra Nordlands amt, fra Stortingets talerstol ved ettermiddagsmøte 12. juni 1878. Referert til i *Stortingstidende*, 1878, s. 538

¹¹⁹ Jensenius' opprinnelige fremstilling om leilendingsforholdene ved Røros verks gods ble avgitt i 1874, altså etter at fremstillingen til Indredepartementet om leilendingsforholdenes utvikling i riket ble avgitt i november 1873. Et tillegg til Jensenius' fremstilling ble trykt som Dokument No. 88, Indberetning om Leilændingsforholdene paa Røros Verks gods, i *Stortingsforhandlingene*, 1877 Vol. 26 Nr. 5, mens Centralkommissionen motforestillinger til hans tillegg er datert 24. januar 1878 og trykt som Dokument No. 25, Forestilling fra Røros Værks Centralkommission ang. Leilændingsforholdene ved Værket, i *Stortingsforhandlingene*, 1878 Vol. 27 Nr. 5. Jensenius imøtegikk beskyldningene fra bestyrelsen ytterligere én gang. Tilsvaret er gjengitt i *Departements-tidende* No. 12 (51), 24.03.1879

¹²⁰ Representantene som fremmet lovforslaget var fra Nordlands amt Christian Havig, Sivert Nielsen, Arnt Seljelid, og Sofus Arctander. Fra Søndre Trondhjems amt Diderik Iversen Tønseth og Ole Svendsen Nysetvold.

¹²¹ Trykt som Sth. Dok. No. 17, Forslag til Lov om Leilændingsvæsenet, i *Stortingsforhandlingene*, 1878 Vol. 27 Nr. 5. Gitt påtegning av Odelstingets medlemmer B. Haugland, M. R. Bindal, R. Erlandsen, H. Løberg, O. S. Welde, H. J. Aschjem, R. R. Enge og S. G. Wennberg.

Det nye forslaget til lov om leilendingsvesenet var i all hovedsak det samme som Jensenius allerede hadde innbragt i sin tidligere betenkning om leilendingsforholdene fra 1873. Forslagsstillerne grunnga på sin side avgjørelsen om å fremsette Jensenius' lovforslag med at leilendingssaken var «af saa stor og vigtig Betydning for Samfundet, at der burde virkes for en tidsmæssig Ordning af dette Forhold».¹²² Forslagsstillerne måtte fremdeles erkjenne at leilendingsvesenet omfattet så betydelige interesser, og var et så vanskelig spørsmål, at de selv med hjelp av Jensenius ikke kunne garantere seg i stand til å bygge en hensiktssvarende lov. Om regjeringen heller ikke så seg i stand til å bygge et nytt lovverk på bakgrunn av det materialet som nå var forelagt, tok de til orde for at saken ble gjort til gjenstand for en mer inngående forberedende behandling. Om så ikke ble gjort, mente forslagsstiller Sivert Nielsen at det ikke kunne skyldes annet enn at det «spøgte i Folks hjerne».

Til forskjell fra første gang de nordnorske representantene fremmet forslag i 1871, hadde de nå kommet regjeringen i forkjøpet. Det nye lovforslaget lot følge erklæringer avgitt i 1877 av amtsformannskapet i Nordlands amt, samt av de fleste herredsstyrelser i amtet. Flere av herredsstyrelsene anerkjente at en revisjon av leilendingslovgivningen var ønskelig, og amtsformannskapets beslutning gikk i samme retning.¹²³ Et typisk eksempel på herredenes syn finner vi i erklæringene avgitt av styrelsen i Vefsn og Alstahaug på Helgeland, hvor en betydelig andel av leilendingsbrukene lå til de angellske stiftelsene. Antallet leilendinger var derfor høyere her enn i tilstøtende herreder, for eksempel i Brønnøy, hvor selveierprosenten hadde kunnet stige til det punkt at leilendinger omtrent ikke fantes i 1877. Herredsstyrelsen i Alstahaug uttalte om representantenes seneste forslag at den:

Uagtet Forsamlingen ikke kunde paavise, at Jorddrotten egentlig udøvede nogen Misbrug af sin Ret ligeoverfor Leilændingerne inden dette Herred, var dog Leilændingsvæsenet et Onde i sin Rod, og uden videre at begrunde denne Mening henstiller man til Agronom Jensenius's Skrift til Departementet for det Indre angaaende Leilændingssagen. Forsamlingen anbefaler derfor, om der ad Lovgivningens Vei maatte kunne søges en forandring til det Bedre i de stedfindende Forholde.¹²⁴

Det interessante ligger ikke her i at herredsstyrelsen talte til fordel å revidere lovgivningen, men finnes i begrunnelsen den oppga for dette ønsket. Styrelsen i Alstahaug ville ikke

¹²² Påpekt av representant Sofus Arctander under den muntlige behandlingen i Odelstinget 12. juni 1878. Referert til i *Stortingstidende*, 1878, s. 534

¹²³ Trykt som Sth. Dok. No. 52, Erklæringer afgangne af Herredsstyrelsene og Amtsformandskabet i Nordland angaaende Leilændingssagen i 1877, i *Stortingsforhandlingene*, 1878 Vol. 27 Nr. 5.

¹²⁴ Sth. Dok. No. 52, i *Stortingsforhandlingene*, 1878 Vol. 27 Nr. 5, s. 1

gjennomgå lovgivningen fordi det nødvendigvis ble opplevd som tvingende nødvendig i sitt distrikt, men fordi leilendingsvesenet ble oppfattet til å være i utakt med tiden – det var «et Onde i sin Rod», som den skrev. En forlengelse av den samme oppfatningen lå også til grunn for justiskomiteens innstilling, hvor det ble argumentert for at det fortsatt var tjenlig om regjeringen hadde sin oppmerksomhet rettet mot jordleievesenet. Da justiskomiteen ønsket at jordleielovgivningen fortsatt skulle være gjenstand for overveielse, innstilte den i 1878 dermed på ny at «Sagen skulde oversendes Regjeringen».¹²⁵

Etter den muntlige behandlingen av justiskomiteens innstilling i Odelstinget, ble det tydelig at komiteens opprinnelige formulering måtte endres. Flere representanter kritiserte Jensenius' lovforslag, og argumenterte for at komiteens ordvalg ville lede regjeringen til å overveie dette konkrete forslaget – «Sagen» – snarere enn leilendingslovgivningen som et hele. Odelstingets flertall foretrakk derfor å pakke anmodningen inn i mer generelle termer, som forutsatte besvarelse utover en ren vurdering av det fremsatte lovforslaget. Odelstingets beslutning ble fattet mot én stemme, og ble vedtatt formulert som en «Anmodning til Regjeringen om at lade Lovgivningen om Leilændingsvæsenet undergive Revision».¹²⁶

I realiteten var dette en langt mer direkte oppfordring til regjeringen enn i 1871. Syv år tidligere gikk anmodningen som kjent ut på å overveie hvorvidt lovgivningen om jordleie burde undergå revisjon. På to altavgjørende punkter skilte den seneste anmodningen seg fra den tidligere. For det første var begrepet «jordleie» erstattet med «leilendingsvesenet», noe som understreket at anmodningen rettet seg utelukkende mot lovverket knyttet til den matrikulerte jorden. Med dette ordvalget oppklarte man den åpenbare misforståelsen som viste seg i departementets innhentede erklæringer etter sirkelskrivelsen i 1871. For det andre, og viktigere, gikk Odelstinget nå bort fra å anmode om å overveie *hvorvidt* lovgivningen skulle undergå revisjon. Presset på regjeringen om å intervensere hardnet til. Med en tydelig forventning om at regjeringen nå kunne skyte en hvit pinn etter å distansere seg fra å revidere lovgivningen, oversende Odelstingets presidentskap 12. juni 1878 den vedtatte anmodningen. Departementets handlingsrom var nå betydelig mer avkortet enn hva tilfellet var ved inngangen til tiåret.

¹²⁵ *Departements-tidende* No. 12 (51), 24.03.1879, s. 184

¹²⁶ *Ibid.*, s. 185

3.4 Kommisjonen nedsettes

I teorien kunne regjeringen nok en gang ha avslått anmodningen, men det ville ha vært oppsiktsvekkende om man fravek Odelstingets krav om mer dyptgående undersøkelser. Året før hadde Stortinget anmodet regjeringen om å forelegge Stortinget forslag til bevilgning av utgifter ved kongelige kommisjoner. I regjeringsforedraget som fulgte denne anmodningen, uttalte regjeringen selv at «[det ei kunne antages] at Regjeringen skulde vilde negte at imødekomme et Ønske, som af Storthinget gjentagende maatte blive fremsat om, at et Anliggende maa blive gransket og alsidig forberedt ved en Kommission».¹²⁷ Å avslå den siste anmodningen, ville derfor ha gått på tvers av regjeringens egne uttalelser. Oppsiktsvekkende ville det også ha vært å fullstendig se bort fra Odelstingets konkrete forslag til forbedringer i lovverket. Å anta «Lex Jensenius» som odelstingsrepresentantene hadde fremmet uten en gang å forsøke å dreie loven i konservativ retning, synes også som et heller usannsynlig utkomme av anmodningen. Mulighetene regjeringen sto overfor i 1878 kan etter mitt syn ikke deles i mer enn tre, hvorav samtlige bar bud om et annet utfall enn ved 1871-anmodningen.

Et første alternativ Indredepartementet hadde, var å ta utgangspunkt i Caspar Jensenius' lov om leilendingsvesenet. Ved å bygge videre på et lovforslag Odelstinget allerede hadde uttalt seg om, ville tiden det tok å implementere et nytt lovverk ha blitt betydelig kortet ned. Sannsynligheten for at lovforslaget ble vedtatt ville også, om regjeringens forslag ikke avvek for stort fra Odelstingets utgangspunkt, ha vært betydelig. Et annet alternativ regjeringen hadde var selvfølgelig å se helt bort fra det fremsatte lovforslaget. En innvending mot at dette var en fullgodt løsning, er at en helt ny lov uansett hadde funnet seg overlappende med det allerede fremsatte forslaget. Om så ikke hadde vært tilfelle, ville loven ha vært så langt fra utgangspunktet at ethvert håp om vedtak i Odelstinget hadde vært nytteløst. Det tredje og siste alternativet, som enkelte odelstingsrepresentanter også hadde tatt til orde for under den muntlige debatten, var å nedsette en kongelig kommisjon til å gjennomgå lovgivningen vedrørende leilendingsvesenet.¹²⁸ Fordi regjeringen året før hadde foredratt at gjentatte anmodninger fra Stortinget om samme sak skulle utløse nedsettelse av en kommisjon, kom Indredepartementet forholdsvis raskt til erkjennelse av at en slik måtte organiseres.

¹²⁷ Trykt som bilag til Sth. Prp. No. 44, 1878, s. 13, gjengitt i *Departements-tidende* No. 13 (51), 31.03.1879, s. 197

¹²⁸ Debatten er referert i *Stortingstidende*, 1878, s. 528-550

Departementets innstilling til kongen var generøs overfor Odelstingets anmodning. Ikke bare ga den representantene rett i at leilendingslovgivningen burde gjennomgås av en kongelig kommisjon, den inkluderte også deler av den første anmodningen som del av kommisjonens formål. Å overveie revisjon av jordleievesenet som helhet avviste regjeringen stadig, men kommisjonens mandat ble definert så bredt at det favnet all særskilt matrikulert jord overhodet.¹²⁹ Husmannsvesenet ble i den formuleringen holdt utenfor, i tråd med Indredepartementets foredrag i kjølvannet av 1871-anmodningen. Hva angikk ansvaret for å fylle kommisjonens seter, ba departementet innstendig om at denne oppgaven skulle påhvile regjeringen. At leilendingslovgivningen gjennom kommisjonsarbeidet kunne bli offer for tilfeldighetens rov, var forståelig nok noe regjeringen gjennom den forespørselen forsøkte å demme opp for.

I et ironisk ordelag heter det at et kompromiss er fullkomment når begge parter får det de ikke vil ha. Rent politisk knuste Odelstingets ønsker regjeringens hårdnakkethet, da førstnevnte fikk tilslag på et ønske som hadde funnes på Stortinget gjennom store deler av tiåret. Et fingerbøl av ironi lå også i det faktum at kommisjonen i mars 1879 lot seg nedsette, etter at regjeringen året før hadde funnet det nødvendig å bemerke at gjentatte avslag på Stortingets anmodninger ikke kunne antas i finne sted. Som ved alle politiske hestehandler, hadde denne også sine vinnere og tapere. Den største vinneren hadde i dette tilfellet derimot ikke stortingsfrakk, men hestehakke og ljå. Leilendinger som hadde håp om å avansere oppover i bondesamfunnet, kunne nå tørre å håpe på en mer rettlinjet vei til selveie.

3.5 Medlemmene beskikkes

8. mars 1879 fikk Indredepartementets innstilling kongelig påtegning, og med Kong Oskar IIs underskrift ble den såkalte *Leilændingskommissionen* formelt nedsatt.¹³⁰ Formålet med kommisjonen forble uendret fra departementets innstilling. I tråd med Odelstingets ønske var mandatet fortsatt bredt definert, hvor hovedformålet var å ta leilendingslovgivningen under overveielse. Samtidig tilfalt det kommisjonen å vurdere hvorvidt lovverket knyttet til den

¹²⁹ I regjeringens innstilling til kongen ble formålet med kommisjonen definert til å være «at tage under Overveielse Lovgivningen om Leilændingsvæsenet, og, forsaavidt det i Forbindelse hermed findes nødvendigt, tillige Lovgivningen om Leie af særskilt matrikuleret Jord overhovedet samt at afgive Betænkning og i Tilfælde Forslag til de Lovbestemmelser, hvortil der maatte findes Anledning». *Departements-tidende* No. 13 (51), 31.03.1879, s. 197

¹³⁰ *Departements-tidende* No. 36 (51), 08.09.1879, s. 574

matrikulerte jorden forøvrig måtte gjennomgå revisjon.¹³¹ Et lovforslag var ikke i seg selv påkrevd om kommisjonen skulle finne det unødvendig, men den skulle i alle tilfeller avgi betenkning i det som under opptakten til nedsettelsen var blitt betegnet som «leilendingssagen». Om kommisjonen var av den oppfatning at forholdene påkalte et nytt lovverk, pliktet man i den anledning videre å avgi forslag til lovbestemmelser som tok hensyn til dette.

Som departementet hadde innstilt, var det regjeringens ansvar å avgi forslag til hvem som skulle fylle de ulike vervene. Det er lite som vites om denne prosessen annet enn hva det resulterte i, men det må antas at Indredepartementet gjennom sin forespørsel hadde til hensikt å øve innflytelse på kommisjonsarbeidet. I begynnelsen av september 1879, et halvår etter at kommisjonen formelt ble nedsatt, kunne Departementstidende annonsere at medlemmene av leilendingskommisjonen var beskikket. Oppnevningen skrev seg tilbake til 21. august, og meddelte at stiftsamtmann Ludvig Kyhn i Hamars stift hadde blitt oppnevnt som formann av kommisjonen.¹³² Med seg hadde han sorenskriver Ferdinand Roll fra Romsdals sorenskriveri, overrettssakfører i Nordlands amt Sofus Arctander, lensmann Nils Nilsen Enge fra Jarlsberg og Larviks amt, gårdbruker Ole Sandberg fra Hedemarkens amt, landhandler Baard Haugland fra Søndre Bergenhus amt samt lensmann Andreas Mathias Andresen i Lærdal.¹³³ Med sine ulike utgangspunkter og geografiske tilhørighet, tilfalt det disse syv herrer å på vegne av regjeringen undersøke det som etterhvert skulle komme til å bli en sak et samlet Odelsting kunne stille seg bak ønsket om å gjennomgå.

Et naturlig utkomme av regjeringens arbeid hadde ventelig vært å tilgodesett statsagronom Jensenius med et verv i den nye kommisjonen. Han ble som det fremgår av departementets meddelelse imidlertid utelatt. Som den embetsmannen med kanskje størst faglig innsikt på området, er dette iøynefallende. At Stortinget, som han hadde jobbet tett med i forbindelse med det fremsatte lovforslaget i 1878 heller ikke fremforhandlet hans plass i kommisjonen, kan antyde at han av andre grunner ikke hadde mulighet til å inneha dette vervet. Et ønske om å løsrive utredningen fra de tidligere lovforslagene kan uansett ikke ha vært grunn nok til å

¹³¹ Kommisjonens formål er definert likt flere steder. Første gang i Indredepartementets innstilling til kongen av 12. juni 1878, senere i kommisjonens innstilling til kongen og regjeringens innstilling til Odelstinget, trykt som Oth Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a

¹³² *Departements-tidende* No. 36 (51), 08.09.1879, s. 574

¹³³ *Ibid.*, s. 574

ekskludere Jensenius, for kommisjonens medlem Sofus Arctander var en av de seks opprinnelige proponentene som la frem lovforslag i 1878.¹³⁴

3.6 En mangfoldig kommisjon?

Kommisjonen reflekterte ikke i moderne forstand et vidt spekter av samfunnslivet, men var etter tidens standard forholdsvis rikt variert. Kommisjonens formann, Ludvig Kyhn, hadde viet hele sitt yrkesliv i statsadministrasjonens tjeneste. Allerede før endt juridisk utdannelse hadde han virket som kopist i Kirkedepartementet, hvor han etter en tid avanserte til ekspedisjonssekretær.¹³⁵ Deretter fikk han stilling som vikarierende sorenskriver i Strinden og Selbu, en stilling han derimot ikke fikk fast før han ble tilsatt som amtmann i Hedmarken.¹³⁶ Etter noen år som amtmann ble han den første stiftsamtmann i det nyopprettede Hamar stift. Parallelt med de ulike administrative embetene var Kyhn medlem av skolelovkommisjonen av 1858, og fra 1871-79 representant for mjøsbyene på Stortinget.¹³⁷ Med sine brede administrative og politiske erfaring, var Ludvig Kyhn en kompetent kommisjonsformann. Vervet som formann hadde han fra nedsettelsen i 1879, frem til han i januar 1882 av ukjente årsaker fratradte dette og overlot posten til Ferdinand Roll, et annet opprinnelig medlem av kommisjonen.¹³⁸ De senere innstillingene og arbeidene fra kommisjonen bærer av den grunn ikke Kyhns navnetrekk, men Ludvig Leths, som kom inn som suppleant samme år.¹³⁹

Statsrevisjonens antegnelser til statsregnskapet fra 1890 gjør det mulig å lese hvilken rolle, eller i hvilken grad, de ulike kommisjonsmedlemmene var involvert i arbeidet. Ved å se til denne kommer en ikke unna å nevne Sofus Arctanders betydningsfulle rolle for kommisjonens arbeid. For vervet som kommisjonsmedlem fikk Arctander innvilget en søknad om 1200 kroner i honorar, hvilket var det samme beløpet som kommisjonens leder Ferdinand Roll fikk utbetalt, rett nok for bare å ha virket som formann fra 1882.¹⁴⁰ Til sammenligning ble Ole Sandberg betalt 500 kroner for sitt arbeid i kommisjonens tjeneste som ordinært medlem. I Arctanders søknad, fremgår det at han særskilt har arbeidet med to av de mest omfattende arbeidene kommisjonen gjorde. Den første av disse var en historisk-statistisk

¹³⁴ Sth. Dok. No. 17, i *Stortingsforhandlingene*, 1878 Vol. 27 Nr. 5

¹³⁵ Arnet Olafsen, *Våre sorenskrivere. Sorenskriversituasjonen og sorenskrivere i Norge. Et bidrag til den norske dommerstands historie II*. Oslo: 1945, s. 263

¹³⁶ Tallak Lindstøl, *Stortinget og Statsraadet 1814-1914. Bn.1, første del A-K*. Kristiania, 1914a, s. 519

¹³⁷ *Ibid.*, s. 520

¹³⁸ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 1

¹³⁹ *Ibid.*, s. 1

¹⁴⁰ St. Rev. A. No. 2, i *Stortingsforhandlingene*, 1890 Vol. 39 Nr. 4, s. 74

fremstilling av landboforholdene og jordleielovgivning i fremmede land, som i tur la store deler av grunnlaget for å revidere den norske lovgivningen. Det andre forarbeidet han hadde medvirket til, om ikke også egenhendig forfattet, var bakgrunns materialet til den ene av de to innstillingene til lovforslag kommisjonen skulle komme til å avgi; den om leilendingsgods tilhørende jordeiende stiftelser.¹⁴¹

Selv om leilendingskommisjonen hadde sine lensmenn og gårdbrukere, kommer en ikke unna at den samtidig skjenet mot de politiske maktsentra. I det labile politiske landskapet på begynnelsen av 1880-tallet, fikk Sofus Arctander året etter kommisjonens fremlegg i 1883 nøklene til Indredepartementet, mens Baard Madsen Haugland ble finansminister i Sverdrups regjering etter deltakelse i aksjonskomiteen under riksrettssaken samme år.¹⁴² Under kommisjonsarbeidet kunne en nok vanskelig ha forestilt seg at det var de samme medlemmene som hadde utformet innstillingen, som senere skulle behandle den på vegne av regjeringen. Men i tillegg til Arctander og Haugland som ble ministre, endatil også fremtredende aktører i Sverdrups regjering, besto kommisjonen videre av medlemmer som godt mulig sterkere vektla lovgivningens konservative byggeklosser. Ferdinand Roll, formannen fra 1882, soknet eksempelvis på sin side til miljøet rundt Emil Stang, og ble minister i hans første regjering i 1889, året etter at leilendingslovene ble sanksjonert.¹⁴³

3.7 Oppsummering og konklusjoner

Da de seks representantene fra Nordlands amt gjorde fremlegg til lov om føderåd for fratredende leilendinger i februar 1871, sparket det i gang en prosess som i 1879 kulminerte i nedsettelsen av leilendingskommisjonen. Fra å opprinnelig ha vært en sak som dreide seg om hvorvidt lovgivningen om jordleie burde revideres, utviklet den seg etterhvert til å bli et spørsmål om leilendingsvesenet. Fra 1878 var det slutt på at Stortinget anmodet regjeringen om å *overveie* endringer i lovverket, og oppfordringene ble fra da av langt mer tydelig: Leilendingslovgivningen *måtte* gjennomgå undersøkelser. Som en konsekvens av at regjeringen året før hadde uttalt at gjentatte ønsker fra Stortinget om én og samme sak skulle tvinge igjennom nedsettelse av en kongelig kommisjon, ble leilendingskommisjonen opprettet i 1879. Kommisjonen var gitt svært vide rammer for sine undersøkelser, men mandatet ble presisert at skulle favne lovgivningen om leilendingsvesenet, eller om det fantes nødvendig,

¹⁴¹ Ibid., s. 135

¹⁴² Lindstøl, T.: 1914a, s. 354

¹⁴³ Tallak Lindstøl, *Stortinget og Statsraadet 1814-1914. Bn.1, andre del L-Ø*. Kristiania, 1914b, s. 723f

også om særskilt matrikulert jord i alminnelighet. Om leilendingskommisjonen fant det hensiktsmessig å revidere lovverket, lå det i dens mandat å avgi lovforslag til Stortinget.

Hva angikk kommisjonens sammensetning, må det i sum slutes at den var forholdsvis allsidig innrettet. Enda viktigere enn det, var det at kommisjonen var satt sammen på en slik måte at leilendingslovgivningen på ett eller annet vis var nødt til å gjennomgå revisjon. Om dette ikke hadde skjedd uavhengig av hvem vervene påhvilde, sørget man for at kommisjonen kom til å gå inn for en revisjon ved å innsette Sofus Arctander, en av de som tidligere nettopp hadde tatt til orde for å revidere lovgivningen. At departementsnøkler byttet hender fra embetsmenn til opposisjonelle omtrent akkurat på det punktet kommisjonen trykket sin innstilling, var for de som ønsket det nye lovverket velkommen et slumpehell som ytterligere manifesterte de politiske makthavernes ønske om å stake ut en ny kurs for rikets gjenværende leilendinger.

Men at de vel 600 leilendingsbrukene på bundet jord skulle omfattes av kommisjonens arbeid, var på ingen måte gitt. I løpet av alle årene som hadde gått fra Odelstingets første anmodning i 1871 til nedsettelsen av kommisjonen i 1879, hadde deres situasjon ikke engang blitt nevnt i noen av sakspapirene som fulgte «leilændingssagen». Historien om hvordan ad hoc-loven om leilendinger som bygslet jord hos stiftelser og stamhus, begynner på sin side med gjentatte brev til de angellske stiftelsenenes sentraladministrasjon i Trondhjem. Avsenderen var stiftelsens leilendinger i Nordland, som nå anmodet om tillatelse til å kjøpe brukene sine. Da de gjentatte anmodningene etter hvert kom til leilendingskommisjonens kunnskap, ble det for det videre arbeidet sentralt å finne en løsning på avhendelsesforbudet som heftet ved disse brukene. Hvordan dette gikk for seg, vil være tema for neste kapittel.

Kapittel 4: Én kommisjon – to lover

I januar 1880 trådte leilendingskommisjonen for første gang sammen i Kristiania. Det forberedende møtet skulle ganske enkelt igangsette den innledende behandlingen av jordleiespørsmålet, et spørsmål det som vi har sett lot være bred politisk vilje til å nå ordne. I dette kapittelet skal vi følge leilendingskommisjonen fra den ble nedsatt i 1879, til Odelstinget i 1888 vedtok det ene av de to lovutkastene kommisjonen hadde utarbeidet og lagt frem for Tinget i 1883. Kommisjonens hovedinnstilling gjaldt en ny lov om jordleie, som søkte å regulere leieforhold rundt all matrikulert jord. Den andre innstillingen, som er den viktige i vår sammenheng, hadde blant annet til hensikt å oppheve avhendelsesforbudet av fester på bundet gods. Endelig vil kapittelet vise hvordan leilendingene på det bundne godset havnet i kommisjonens søkelys, og hvordan representantene i Odelstinget forholdt seg til lovforslaget under den formelle behandlingen 30. april 1888.

Kapittelet ligger i skjæringspunktet mellom historie og rettsvitenskap, og det er lett å gå seg vill i lovmessige detaljer og teknikaliteter. I et forsøk på å demme opp for dette, vil kapittelet forholdsvis kortfattet ta for seg de bestemmelsene som ikke direkte var av betydning for avhendelsen av det bundne leilendingsgodset. I den forbindelse vil det være oppklarende å vite at det i loven om leilendingsgods var spesielt én paragraf som var avgjørende for realiseringen. Dette gjaldt § 11 i proposisjonen, som slo fast at avhendelse kunne skje uten hensyn til at testamentar, gavebrev eller andre bestemmelser forbød salg. Det var denne paragrafen politikerne i størst grad festet seg ved i 1888, og det samme skal vi gjøre nå.

4.1 Den innledende behandling av jordleiespørsmålet

Av kommisjonens egne opptegninger går det frem at generalkonsul Ole Richter i London stilte seg positiv til å medvirke i arbeidet, og at han var til stort nytte for kommisjonen i den innledende fasen.¹⁴⁴ Foruten kommisjonsmedlemmene var det kun Richter som i navns form ble trukket frem som bidragsyter til utredningene. I den enge politiske kretsen rundt Stortinget er det sannsynlig at han har pleiet både personlige og profesjonelle bånd til flere av kommisjonsmedlemmene, kanskje først og fremst til de av medlemmene som skjenet til venstre i det politiske spektrum. Som generalkonsul hadde Richter tilgang på en rikholdig

¹⁴⁴ Innstilling fra den ved Kongelig Resolusjon av 2den August 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a

samling skrifter vedrørende jordleievesenet i Storbritannia, og det er ikke usannsynlig at disse inspirerte kommisjonen til å innstille at en revisjon var påkrevd også her til lands.

Selv hadde Ole Richter på et folkemøte i 1868 tatt til orde for at undertrykkingen av husmennene «vakte ham medlidenhet og harme», og at Stortinget burde gripe inn for å bedre deres kår.¹⁴⁵ I sitt tidlige stortingsvirke hadde han talt varmt for «Eiendomsrettens Hellighed»,¹⁴⁶ men med velberådd hu bidro han fra 1880 til kommisjonens arbeid med det han kunne. Om det forutsettes at han ikke grunnleggende hadde endret syn på hvorvidt lovbud var det som måtte til for å bedre tidens sosiale problemer, understreket Richters bidrag igjen nettopp bredden av den politiske støtten en revisjon av leilendingslovene hadde ved inngangen til 1880-årene.

I tråd med det forberedende møtets formål, utarbeidet kommisjonen et omfattende skjema for å få de største proprietærgodseierne og herredene i tale.¹⁴⁷ Jordeierne ble her bedt om å besvare en rekke spørsmål om hvilke praksiser som gjaldt for de enkelte gods, samt hvilket syn de hadde på bygsel forhold som sådan. I tillegg etterspurte kommisjonen en redegjørelse for hvordan utviklingsgangen hadde vært på de ulike godskompleksene den seneste tiden. Besvarelser ble innhentet fra landsdeler som fortsatt hadde en viss andel bygsel- eller forpaktningsgods, noe som holdt deler av Sørlandet og Finmarkens amt utenfor.¹⁴⁸

Poenget med å innhente erklæringer fra noen av de størst jordeierne skyldtes etter alt å dømme minst tre forhold. For det første ønsket kommisjonen å få bekreftet at overgangen til selveie fortsatt forløp med jevn kraft i riket, og hvordan de forholdt seg til dette. For det andre antyder skjemaets formuleringer at et sentralt anliggende også gikk på å avdekke hvorvidt selveie i alminnelighet ga et fortrinn i jordbruket, sammenlignet med bygselgodset. Om så var korrekt, understreket dette betydningen av å opprettholde en fortsatt overgang til denne eieformen. Til sist ser det ut til at leilendingskommisjonen søkte å få en indikasjon på hvor nært forestående den endelige avviklingen av leilendingsvesenet var. Om en slik avvikling ikke kunne skimtes i overskuelig fremtid, ville kommisjonen erstatte lovverket den i

¹⁴⁵ Per Fuglum, *Ole Richter. Ungdom og stortingsvirke*. Oslo: 1957, s. 175

¹⁴⁶ *Ibid.*, s. 175

¹⁴⁷ Skjemaet er trykt som bilag No. 5 til Leilendingskommisjonens innstilling, med gjenpart i Oth. Prp. No. 10, s. 370-402, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a. Kommisjonens sammendrag av de innkomne besvarelsene fra herreder er trykt som bilag No. 4 samme sted, s. 343-368

¹⁴⁸ Indstilling fra den ved Kongelig Resolusjon av 2den August 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 29

innstillingen skulle komme til å karakterisere som «et historisk Minde sprængt av Retsbrugen».¹⁴⁹

4.2 Avhendelsesforbudet blir gjenstand for kommisjonens oppmerksomhet

Forholdsvis tidlig i den innledende behandlingen må kommisjonen ha kommet til den slutning at godssamlingene i overskuelig fremtid ville bli sterkt redusert. I skjemaet hadde den inkludert et spørsmål som mer eller mindre direkte var myntet på å bekrefte dette. Et av spørsmålene jorddrottene skulle besvare var hvorvidt det var «Omstændigheder tilstede, der lede til at antage, at ledige Fæstebrug nu hyppigere end før ville af Jorddrotten søges solgte?».¹⁵⁰ I de fleste amt svarte flertallet av herredene bekreftende på dette, og i Tromsø Amt kvitterte samtlige herreder på at jorddrottene ønsket å selge ledige festebruk.¹⁵¹ Blant godseiere som avviste å ha et slikt ønske, slik tilfellet eksempelvis var med Røros Verk, var begrunnelsen nesten utelukkende at et eventuelt salg ville ha rammet skogeiendommer som var sentrale for driften. Det var en utbredt oppfatning blant jorddrottene om at selveieren drev skogen hardere enn hva leilendingen jevnt over gjorde, og ofte til det punkt at selveiet resulterte i vanrøkt og utarming av skogsområdene.¹⁵² Frykt for at skogen ville bli voldt uopprettelig skade om den ble selveierens eiendom, ble altså allerede i kommisjonens innledende behandling trukket frem som en mulig kime til konflikt. Som vi senere skal se var denne frykten verken uberettiget eller underdrevet, og skulle komme til å true de angellske leilendingenes mulighet til å bli selveiere.

Som en kanskje kunne vente ble ikke leilendingenes stemmer hørt i kommisjonens forberedende behandling. Skjemaet var ikke stilet til de som leide, men til de som eide. Som en konsekvens av dette besvarte de innhentede erklæringene hvorvidt jorddrotten ønsket å selge, men ikke om leilendingen ønsket å kjøpe. Likevel var det ikke til å unngå at kommisjonen så at overgangen til selveie ikke kunne slutføres uten å revidere lovverket. I de innhentede erklæringene hadde godseiere som bygslet bort bundet jord sendt sine svar, og den største av disse var med sitt betydelige jordegods i Trøndelag og Nordland de angellske stiftelsene. Spørsmålet om ledige festebruk ville søkes solgt hadde de angellske stiftelsene i sitt høringssvar ganske enkelt ikke besvart. Dette var selvfølgelig ikke et utkomme av ren

¹⁴⁹ Ibid., s. 56

¹⁵⁰ Skjemaets spørsmål nr. 25. I realiteten det 24. spørsmålet, da nr. 2 var forkastet i bilaget.

¹⁵¹ 17 av 17 herreder som besvarte skjemaet bekreftet at festebrukene i større grad enn tidligere ville søkes solgt.

¹⁵² Bilag No. 5 til Leilendingskommisjonens innstilling, gjenpart i Oth. Prp. No. 10, s. 370-402, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 395

skjær uvilje; stiftelsenes jordegods var heftet med avhendelsesforbud, og den kunne ikke, juridisk sett, fri seg fra dette. Det samme var tilfelle med jordegodset som lå til stamhuset Jarlsberg grevskap, som med sine 28 leilendingsbruk også ble bedt om å besvare kommisjonens skjema.¹⁵³ I motsetning til bestyrelsen av de angellske stiftelsene, kommenterte derimot stamhusbesitter Peder Anker Wedel Jarlsberg¹⁵⁴ kommisjonens spørsmål med at det ikke «kan blive Tale derom for dette Gods'es Vedkommende».¹⁵⁵

Det er uvisst om leilendingskommisjonen var klar over at avhendelsesforbudet var til hinder for overgangen til selveie, før den mottok stiftelsen og grev Wedel Jarlsbergs svar. Likevel kunne en ha ventet at skjemaet, om kommisjonen forventet å få svar fra stamhus og jordeiende stiftelser, hadde vært utformet på en måte som tok høyde for dette. På den annen side er det mulig at skjemaet var utformet slik det var ved en inkurie. I det at avhendelsesforbudet av bundet jord ikke fant veien inn i stortingsdebattene som fulgte leilendingssaken utover på 1870-tallet, ligger samtidig en erkjennelse av at dette jordegodset overhodet ikke lå i stridens kjerne. Skjemaets øvrige respondenter lot på sin side i all hovedsak til å ytre ønske om å selge unna ledige festebruk. Om vi nå forutsetter at et sentralt anliggende for kommisjonen var å sørge for at avviklingen av leilendingsvesenet ikke møtte juridiske hindringer, må svarene fra stamhuset og de angellske stiftelsene langt på vei ha indikert at slike hindringer fantes. Det er ikke utenkelig at det var på dette punktet leilendingskommisjonens oppmerksomhet dreide mot et forsøk på å bistå leilendingene som bygslet bundet jord med å få kjøpt sine bruk. I det lyset, fremstår det som en utilsiktet oppdagelse at mange leilendinger som ønsket å kjøpe, ikke besatt den muligheten.

Fordi de innhentede erklæringene ikke baserte seg på svar fra de som bygslet jorden, lå det utenfor kommisjonens mulighet å vite noe om omfanget av leilendingenes iver etter å kjøpe ledige fester. I en senere innberetning fra de angellske stiftelsenes godsforvalter i Selbu, fremgikk det at leilendingenes ønske om å kjøpe ikke var stor: «[på et møte vinteren 1884] uttalte kun én Leilænding ønske om at kjøbe sit Brug, medens de øvrige erklærede ikke at ville kjøbe sine Gaarde, selv om de kunde faa Adgang».¹⁵⁶ Herredsstyrelsen i Selbu-Tydal

¹⁵³ Det i sin tid meget betydelige jarlsbergske leilendingsgods ble i henhold til kgl. salgsbevilling av 6. februar 1750 redusert til 28 leilendingsbruk. Inds. O. No. 16, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 44

¹⁵⁴ Grev Peder Anker Wedel Jarlsberg var stamhusbesitter fra 1840-1893. Se f.eks. Kavli, G., Hopstock, C. & Hjelde, G., *Jarlsberg. En norsk grevelig residens*. Oslo: 1983

¹⁵⁵ Bilag No. 5 til Leilendingskommisjonens innstilling, gjenpart i Oth. Prp. No. 10, s. 370-402, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 396

¹⁵⁶ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 79

henviste også til samme møte som godseieren, da den fremholdt at ønsket om selveie i herredet var lavt.¹⁵⁷ Uttalelsene til stiftelsens leilendinger i Selbu sto derimot i kontrast til hvordan deres standsfrender i Nordland uttalte seg. I kommisjonens innstilling fra 1883 skrev den med hensyn til lovforslagets tilblivelse at den:

«[...] under Behandlingen af Udkastet til en ny Jordleielov kom – nærmest foranlediget ved de gjentagne til Styrelsen skeede henvendelser fra de Angellske Stiftelsers Leilendinger i Nordland om Adgang til Kjøb af Brugene – ind paa Spørgsmaalet om Løsningen af de Afhændelsesforbud, der hviler på det heromhandlede [det bundne] Leilændingsgods.¹⁵⁸

Kommisjonen antydte her at det var leilendingene på de angellske stiftelsenes gods i Nordland som hadde satt den på sporet av avhendelsesforbudet på bundet jord. Dette bekrefter langt på vei hypotesen om at den ikke var klar over dette forbudet da den startet den innledende behandlingen av jordleiespørsmålet. Herredsstyrelsen i Vefsn, hvor en betydelig andel av stiftelsens nordlandske leilendingsgods lå, sa seg enig med oppsitterne i at en lov var ønskelig for å åpne for realisering av stiftelsens jordegods.¹⁵⁹ På samme måte som de nordnorske og trondhjemske leilendingene var uenige i om forholdene påkalte en slik lov, var også de lokale myndighetene delt. Rakt imot herredsstyrelsen i Vefsn talte amtmannen i Søndre Trondhjems amt, som i et sirkelskriv av 14. juli 1884 fordringsfullt uttalte at det angellske stiftelsesgods ikke måtte selges, og at avhendelsesforbudet var like rimelig nå som før.¹⁶⁰ Om leilendingsforholdene skrev amtmannen samme sted at de hadde det «om ikke bedre, saa ligegodt som Selveiere».

Det fremstår uansett underlig at leilendinger under samme jorddrott hadde et såpass ulikt syn på selveie. Gjennom erklæringene kommisjonen innhentet, skilte ikke stiftelsen selv mellom leilendingene på sitt ulike jordegods. Sannsynligvis skyldtes dette at kontraktsvilkårene var like for å bygsle jord både i Selbu og i Nordland, noe som leder til å anta at det var særegne geografiske forhold som var utslagsgivende for hvorvidt ønsket om å kjøpe brukene var tilstede. Et slikt resonnement er logisk, men bryter med det utbredte synet innen særlig den eldre forskningen på leilendingsvesenet. Simen Skappel anførte tidlig på 1930-tallet at leilendingens ønske om selveie i større grad enn noe skyldtes forholdet til sin jorddrott, noe

¹⁵⁷ Ibid., s. 78

¹⁵⁸ Ibid., s. 3

¹⁵⁹ Ibid., s. 78

¹⁶⁰ Ibid., s. 78

han gjorde ved å bruke leilendinger på offentlig jordegods som eksempel.¹⁶¹ Sølvi Sogner vektla heller ikke de regionale særegenhetene, da hun et halvt århundre senere hevdet at det var bruksretten og ikke eiendomsretten som var bestemmende for den rettslige behandlingen.¹⁶²

Selv om de angellske leilendingenes ulike syn på det å kjøpe brukene sine kan bidra til å nyansere Skappel og Sogners påstand, må en for vår del sentral bemerkning gjøres. Det interessante i vår analyse ligger ikke i om leilendingen på det bundne godset ønsket å kjøpe, og ei heller i om jorddrotten ønsket å selge. Derimot er det avgjørende om leilendingen eller jordeieren ytret seg negativt til selve *muligheten* en lov ville ha gitt med hensyn til å kjøpe eller selge. Da leilendingskommisjonen ikke mottok signaler som kunne lede den til å anta at en negativ holdning til en slik lov fantes, tok den til med å forsøke å løse opp avhendelsesforbudet. Erklæringer som gikk mot kommisjonens forslag ble ikke avgitt før etter at innstillingen var lagt frem, noe som aldri ga disse noen betydningsfull rolle. Motstemmer til lovforslaget, eksempelvis amtmannen i Søndre Trondhjem eller de angellske stiftelsens godsforvalter, ytret ikke sin misnøye til utkastet før departementet hadde overtatt saken fra 1884-1887. I disse årene var det Sofus Arctander, det helt sentrale kommisjonsmedlemmet, som holdt ministerposten i Indredepartementet.¹⁶³

4.3 Hva ønsket kommisjonen å bringe til ende med lovene?

Vel tre år etter at leilendingskommisjonen trådte sammen for første gang, forelå resultatet av dens utredninger. 15. desember 1883 avga kommisjonen to innstillinger, som i tråd med Odelstingets ønske fra 1879 hadde den uttalte hensikt å bli sanksjonert til gjeldende lov. Med innstillingene fulgte avtrykk av besvarelsene kommisjonen innhentet gjennom skjemaet til jorddrotter og herredsstyrelser, samt en historisk oversikt over leilendingslovgivningens historie titulert *Aktstykker til Leilændingsvæsenets Historie*. Medfulgte gjorde også en kortfattet komparativ undersøkelse av de utenlandske forholdene, *Landboforhold og Jordleielovgivning i fremmede Lande*, som med bakgrunn i Ole Richters frembragte skriftsamlinger var forfattet av kommisjonens medlemmer Sofus Arctander og Ole Sandberg.

¹⁶¹ Skappel, S.:1934, s. 236. Skappel brukte leilendingene som bygslet offentlig jordegods som eksempel, og påpekte at disse «simplen ikke gad å kjøpe brukene sine; de foretrakk stillingen som leiere».

¹⁶² Sogner, S.: 1984, s. 234

¹⁶³ Leiv Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880åra til 1905*. Oslo: 1984, s. 139

Den første av kommisjonens to innstillinger var utkast til en ny lov om jordleie. Det var denne som var hovedinnstillingen, og den angikk all matrikulert jord i alminnelighet.¹⁶⁴ Omtrent all jordleie av betydning ble dermed omfattet av loven. Unntatt var naturligvis husmannsvesenet, hvor brukene ikke var matrikulerte. Det andre av de to innstillingene søkte å oppløse avhendelsesforbudet av fester på bundet gods. Oppløsning av et slikt forbud ville omfatte ikke bare landets tre stamhus, Jarlsberg, Rosendal og Ekeberg, men også alle jordeiende stiftelser som var blitt opprettet med den hensikt å bevares udelt. I praksis gjaldt dette fire stiftelser av ulik størrelse. Størst var med sine 239 leilendingsbruk de angellske stiftelsene, etterfulgt av Borgermester Anders Madsens legat for fattige enker med 26 bruk i Tønsberg og Toller Mads Gregersens to legater med en samlet størrelse av 9 leilendingsbruk, også disse i Tønsbergområdet. Til sist omfattet kommisjonens lovutkast et barnehjem i Ulvik i Hardanger, eid av Christofer Sjursen Hjeltne's Stiftelse.¹⁶⁵

Det politiske ønsket om å reformere leilendingslovgivningen var sammensatt. Dels hentet ønsket sin kraft i selveiets sosiale betydning, men ikke mindre fantes gode grunner til å fremholde de mer instrumentelle virkningene av en ny lov. Kanskje særlig uttalt i lovutkastene var tyngden selveiet som eieform ble tillagt. I et jordbruksland som Norge, hvor ressursutvinningen sto i et spesielt avhengighetsforhold til brukerens personlige arbeid, nøysomhet og utholdenhet, antok kommisjonen at utbyttet ville bli størst om jorden ble dyrket av sin eier. Kommisjonen var videre av den mening, som politikerne også delte, at verdiskapning kunne sikres ved at eieren arbeidet ikke bare for seg selv, men for sine etterkommere.¹⁶⁶

Brynjulv Gjerdåker hevdet senere at selveiet sørget for at utbedringer på hus og jord med sikkerhet ville komme slekten til nytte, uten at den ble møtt med krav om høyere landskyld fra jorddrotten.¹⁶⁷ Kommisjonen vektla en lignende argumentasjon, da den fremholdt at selveieren var mer motivert til å planlegge og investere enn det leilendingen var. Ser en leilendingslovgivningen fra et samfunnsøkonomisk perspektiv, er det derfor ikke overraskende at en tilnærmet samlet politisk front ønsket å sørge for at overgangen til selveie

¹⁶⁴ Utkastets § 1: «Denne Lov angaar Leie til Brug og Beboelse af Jord paa Landet. Under Loven indgaar ikke Leie af Embetsgaarde eller as Husmandspladse. Heller ikke angaar Loven Hustomter med eller uden tilliggende Have, Skovteige, Slaatter, Sætervolde eller lignende særskilte Jordstykker, der ikke kunne drives som eget Jordbrug; Spørgsmaalet herom afgjøres i Tilfælde ved Skjøn».

¹⁶⁵ Indst. O. No. 16, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 43ff

¹⁶⁶ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 30

¹⁶⁷ Gjerdåker, B.: 2002, s. 98

skred fremad i det landbrukstunge Norge. En fortsatt overgang til selveie kunne – om ikke også måtte – sikres gjennom nye lovbud. Om det fulgte av dette at leilendingskårene Caspar Jensenius hadde beskrevet i negative ordelag så en bedring, var dette ikke mindre fordelaktig. Troen på hvor stor påvirkning lovboten kunne ha over den samfunnsmessige utviklingen, kjente tilsynelatende ingen grenser hos politikere og kommisjonsmedlemmer.

4.3.1 Lov om jordleie

Slik rettsutøvelsen av Norske Lov ble praktisert på 1880-tallet, påhvilte det ikke privatpersoner noen bånd med hensyn til vilkårene for bortleie av jord.¹⁶⁸ Lovverket som regulerte jordleie var «deklaratorisk», som det het. Med utkastet til lov om jordleie var det åpenbart at kommisjonen ønsket å endre på dette, noe de kunne ved å gjøre bestemmelsene «preseptoriske», i juridisk forstand menende «ufravikelig». På et helt grunnleggende nivå var kommisjonens siktemål «at give i det væsentlige udtømmende Regler om de paagjældende Leieforhold».¹⁶⁹ Det skulle i det videre være mindre rom for privatpersoner til selv å opptre som lovbotens fortolkere, hvilket etter kommisjonens syn hadde medført at jordleielovgivningen var blitt «sprængt av Retsbrugen».¹⁷⁰ Ufravikelige bestemmelser måtte til for at utviklingen av leilendingsvesenet ikke skulle spore av fra den utviklingen den hadde sett siden krongodssalgene på 1660-tallet.¹⁷¹

Som vi vet var den private eiendomsretten og kontraktsfriheten mellom «voxne og myndige Mænd» et helt sentralt prinsipp i det sene 1800-tallets politiske ideologi.¹⁷² I bunn og grunn var det hensynet til dette som på 1870-tallet hadde hindret Stortinget i å vedta endringer i leilendingslovgivningen. I regjeringens foredrag etter Odelstingets anmodning om å gjennomgå jordleielovgivningen i 1875, var kontraktsfriheten mer enn noe annet det som fikk anmodningen til å strande. Det samme kan sies om debattene som fulgte de nordnorske representantenes fremførelse av Caspar Jensenius' forslag til lov om leilendingsvesenet i 1878, hvor departementets mening var at loven ville stå i strid med de prinsippene som dertil hadde vært gjeldende.

¹⁶⁸ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 2

¹⁶⁹ Ibid., s. 3

¹⁷⁰ Indstilling fra den ved Kongelig Resolusjon av 2den August 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 56

¹⁷¹ Jmfør denne oppgavens kapittel 2.1

¹⁷² Hagemann, G.: 1997, s. 200

Det fremstår som klart at leilendingskommisjonen hadde tatt lærdom av 1870-årenes politiske dragkamp rundt jordleiespørsmålet. I utkastet til lov om jordleie hadde kommisjonen i stor grad gått bort fra de vidtgående innskrenkningene i partenes frie rådighet som de tidligere lovforslagene var heftet med. Der den hadde foreslått innskrenkende rettsregler, hadde den sørget for at det fantes presedens som bygde oppunder innskrenkingen. Der slikt ikke fantes nøyde den seg med å peke på relevante lover i andre land. Av nasjonale forordninger ble eksempelvis husmannsloven fra 1851 brukt aktivt i kommisjonens begrunnelser. På flere punkter var denne ufravikelig, og i argumentasjonen fremførte kommisjonen at det også med hensyn til den matrikulerte jorden kunne inntas enkelte ufravikelige lovbud.¹⁷³

I utkastet til lov om jordleie var det mer enn noe annet forholdene rundt leietiden leilendingskommisjonen ønsket å klargjøre. I innstillingen gikk det tydelig frem at livstidfeste langt på vei var den foretrukne formen for leie, uten at man valgte å gå så langt som å pålegge jorddrotten å tilby leilendingen feste på livstid.¹⁷⁴ Ved å tilby jorddrotter som benyttet denne eieformen enkelte forrettigheter, som fritak fra å gi festeren erstatning for mindre forbedringer på hus og jord, gikk kommisjonen tilsynelatende for mer indirekte virkemidler for å nå sitt mål.¹⁷⁵ Adgang til å si opp leilendinger som ikke oppfylte de kontraktsmessige forpliktelsene ble liksom foreslått lettet i utkastet, hvilket best kan forstås i lys av kommisjonens ønske om at en stadig større andel leilendinger skulle bli tilbudt livstidsfeste. De i alt tolv fastsatte tilfellene i utkastet som ga adgang til å bryte festet, hentet delvis sin inspirasjon fra den nevnte husmannsloven av 1851. I denne var enkelte tilfeller som ga grunnlag for å bryte festet inntatt i lovteksten, i fall en av partene skulle ønske å terminere kontrakten.¹⁷⁶

Men det var ikke bare leietiden som ble viet særskilt oppmerksomhet i lovutkastet. En annen hovedbestemmelse gikk på arbeidsplikten, hvor jorddrottens rett til å kreve leilendingen for arbeid ble innskrenket. Et øvre tak på pliktarbeid ble foreslått for å begrense hvor mye arbeid oppsitteren kunne svare overfor jordeieren.¹⁷⁷ Utkastet satte også klare premisser for hvordan pliktarbeidet skulle gå for seg, som at arbeidet skulle avlønnes etter gangbar pris og at leilendingen hadde rett til å sende en annen i sitt sted.¹⁷⁸ I forbindelse med bestemmelsene om

¹⁷³ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 4

¹⁷⁴ Indstilling fra den ved Kongelig Resolusjon av 2den August 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 37

¹⁷⁵ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 7

¹⁷⁶ Prestesæter, P.: 1998, s. 117

¹⁷⁷ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 8

¹⁷⁸ *Ibid.*, s. 9

arbeidsplikt, sto punktene om anbudspunkt. Til jorddrottens fordel foreslo kommisjonen at leilendingen var forpliktet til å gi eieren første bud på de varene han måtte ha å selge, men bemerket samtidig at denne bestemmelsen først og fremst ville være gjeldende for leilendinger i fiskeridistriktene.¹⁷⁹ Etter at kommisjonen hadde avgitt sin innstilling i 1883 ble det påfølgende år nedsatt en ny kommisjon, væreierkommisjonen, som blant annet skulle undersøke disse forholdene.¹⁸⁰ Leilendingskommisjonens medlem Ludvig Leth ble beskikket som medlem av væreierkommisjonen av 13. oktober 1884, sannsynligvis godt hjulpet av den innsikt rundt anbudspunkt arbeidet med jordleielovgivningen hadde gitt.¹⁸¹ Fordi jordleielovens bestemmelser om anbudspunkt tilfalt væreierkommisjonen å gjennomgå, ble dette punktet i sin helhet fjernet i proposisjonen Indredepartementet fremla for Odelstinget i 1888.

4.3.2 Lov om leilendingsgods¹⁸²

Det andre av leilendingskommisjonens lovutkast søkte, mer enn det første, å gripe inn overfor en helt konkret gruppe leilendinger. Hovedhensikten med utkastet var å oppheve avhendelsesforbudet kommisjonen gjennom utredningene hadde lært at hvilte over det bundne godset. Det forholdsvis marginale jordegods som var heftet med avhendelsesforbud i 1880-årene, hadde oppstått på to ulike måter. Enten lå jordegodset til såkalte fideikommissar opprettet før 1814, eller det hadde blitt til ved opprettelsen av stiftelser hvis jordegods ble forbudt solgt i testamente eller gavebrev. Fideikommissar, altså formuesmasse som skulle følge arvegang og ikke selges, hadde alt i Grunnloven blitt forbudt opprettet.¹⁸³ Grunnlovsfedrenes hensikt var å forhindre at en arvelig rikmannsstand ble etablert, men grunnlovsbestemmelsen hadde ikke avvirket rikets allerede eksisterende fideikommissar.¹⁸⁴ De stiftelsene som eide bundet gods tilsvarte på sin side det vi i dag gjerne omtaler som milde stiftelser eller, om det er tale om pengeverdier som er avsatt, også legater.¹⁸⁵ De tre stamhusene var på sin side ikke legater, men fideikommissar.

¹⁷⁹ Ibid., s. 10

¹⁸⁰ Trygve Solhaug, *De norske fiskeriers historie, 1815-1880*. Oslo: 1983, s. 223

¹⁸¹ Lindstøl, T.: 1914b, s. 540

¹⁸² Korttittel. Full tittel er *Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v.*

¹⁸³ Grunnlovens § 118 (før 2014 § 108): «Ingen grevskaper, baronier, stamhus og fideikommissar må for ettertiden opprettes».

¹⁸⁴ Frede Castberg, *Norges statsforfatning bn. 2*. Oslo: 1935, s. 409f

¹⁸⁵ NOU 1975: 63. Stiftelser og omdanning. Oslo: Justisdepartementet, s. 9

På mange måter kan utkastet ses på som et forsøk på å videreføre den demokratiske spiren som ble sådd av grunnlovsfedrene i 1814. Å forhindre at en stor, jordeiende rikmannsklasse skulle få fri utfoldelse var stadig vekk en foreldet tanke her til lands. Grunntanken lå i samme støpeform som de politiske kreftene som fra midten av århundret hadde gått inn for å avvikle de gjenværende privilegiene, og kan forstås som en del av det samme mønsteret Francis Sejersted i 1993 beskrev som «demokratisk kapitalisme».¹⁸⁶ Ett blant mange eksempler var skogkommisjonen, som vel tretti år før leilendingskommisjonen ble nedsatt konkluderte med å få sagbruksprivilegiene avviklet.¹⁸⁷ Sånn sett skrev ønsket om å forhindre opphoping av formue seg tilbake til begynnelsen av århundret, dette en politisk linje det ikke er umulig å forfølge også helt opp til vår egen tid.

På det overordnede nivå fantes en grunntanke om at handels- og omsetningsfrihet burde øve innflytelse på forvaltningen.¹⁸⁸ Prinsippet fantes på begge sider av den politiske aksene, som ved overgangen til 1880-tallet hadde manifestert seg stadig tydeligere.¹⁸⁹ At prinsippet burde gjelde også med hensyn til jordleie, ble aktivt brukt av kommisjonen for å argumentere for statsmyndighetenes adgang til å gripe inn i og endre testamentariske bestemmelser. Odelsrettens begrensninger på omsetning av eiendom kunne her ha blitt et tungtveiende argument for de som måtte avvise lovforslaget, men som kommisjonen bemerket hentet odelsretten sin legitimitet fra ganske andre hensyn enn de økonomiske.¹⁹⁰ Implisitt i dette utsagnet ligger en interessant påminnelse for den som måtte søke å finne beveggrunnen for lovtkastet. At odelsrettens begrensninger på handelsfriheten fikk bestå, mens fideikommissenes særrettigheter skulle innskrenkes, bekrefter langt på vei at det ikke var sosiale hensyn som var hovedgrunnen til lovtkastet. Svaret fantes snarere i de økonomiske poengene, uten at dette i seg selv avviste at leilendingskårene var kritikkverdige. Fordelene ved selveiet lot seg best beskrive rent instrumentelt, etter mer eller mindre presise samfunnsøkonomiske beregninger.

For å få utkastet vedtatt til lov var det naturligvis ikke tilstrekkelig bare å peke på den samfunnsøkonomiske gevinsten. Det var heller ikke nok å bringe på det rene at myndighetene,

¹⁸⁶ Sejersted, F.: 1993

¹⁸⁷ Slagstad, R.: 2015, s. 63

¹⁸⁸ Indstilling fra den ved Kongelig Resolusjon av 2den August 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 19

¹⁸⁹ Fuglum, P.: 1978, s. 9ff

¹⁹⁰ *Ibid.*, s. 19

juridisk og moralsk, faktisk kunne gripe inn og endre testamentariske vedtekter. I alle tilfeller kunne stamhusbesitterne eller stiftelsene lide økonomisk skade om leilendingene gjorde alvor av å kjøpe. Spesielt prekært var dette for stiftelsenes vedkommende hvor utkastet gikk ut på å pålegge salg, dette i motsetning til fideikommissenes tilfelle hvor loven i så fall kun ville gi tillatelse til å selge. Å forhindre at leilendingens overgang til selveie ikke betydde økonomisk ruin for jorddrotten, var åpenbart et hinder kommisjonen måtte forsere i sine utredninger. Det som på vegne av jordeierne skulle rettferdiggjøre realiseringen av jordegodset, skulle vise seg å bli rentenivået på bankinnskudd og middelprisene på jordegods.

I sine utredninger tok kommisjonen utgangspunkt i de to største av de bundne godsene, stamhuset Rosendal i Søndre Bergenhus og de angellske stiftelsene. Middelprisen på jordegods i Søndre Bergenhus Amt var ifølge den offisielle statistikken kroner 1 914 per skylddaler, hvilket betydde at stamhusets leilendingsgods, beregnet til omlag 660 skylddaler, hadde en salgsverdi på over 1.2 millioner kroner.¹⁹¹ Med en forholdsvis nøktern rentefot på 4 % p.a., beregnet kommisjonen at realisering av stamhusets leilendingsgods kunne gi et mer enn tredobbelt så stort, fast årlig utbytte som den tidligere strukturen ga. I regnestykket tilkom også et fratrekk for de administrative kostnadene det betydelige leilendingsgodset påkrevde, i tillegg til den forminskede arbeidsbyrden.¹⁹² For de angellske stiftelsenes del så regnestykket i hovedsak likt ut som stamhusets, men kommisjonens beregninger antydte at et salg her ville gi en enda større bruttoavkastning. Ettersom middelprisene på jordegods var høye, særlig i Søndre Trondhjems amt, antok kommisjonen at realisering av leilendingsgodset ville bety en avkastning som lå fem til seks ganger høyere enn hva stiftelsen samlet tjente på innfestingssummer og landskyld.¹⁹³ Et lignende misforhold mellom avkastning på jord og utbyttet av pengekapital, var forventet å være tilstede også ved de øvrige bundne gods.¹⁹⁴

For stiftelsen vedkommende må kommisjonens argumentasjon ha manglet en viktig komponent. Vel kunne den ha mangedoblet bruttoavkastningen av jordleievirksomheten sin, men det fremstår – og fremsto antagelig for stiftsdireksjonen – som alt for radikalt å redusere arven etter Thomas Angell til å kun handle om å sørge for størst mulig avkastning. Den sosiale siden ved deres virksomhet handlet ikke om å stimulere formuen til å vokse inn i

¹⁹¹ Indstilling fra den ved Kongelig Resolusjon av 2den August 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 20

¹⁹² Indst. O. No. 16, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 46

¹⁹³ Ibid., s. 46

¹⁹⁴ Ibid., s. 46

himmelen, men om å forvalte det testamentariske ønsket om å «utdele herligheten av innkomsten til de fattige».¹⁹⁵

Kommisjonens beregninger og den dertil hørende økonomiske gevinsten var sannsynligvis lett å følge, men i praksis ser det ut til at lovutkastet representerte et for radikalt brudd med velgjørers siste vilje. Rent teknisk stilte saken seg annerledes for stamhusenes del, som kunne ha fortsatt å eksistere uten leilendingsgodsene, men med formuen salgene hadde gitt. Ettersom forslaget for deres vedkommende ikke påbød salg, men kun ga adgang, var motstanden som ventet her atskillig mindre innbitt.

4.4 Forhandlingene i Odelstinget begynner

30. april 1888, fem år etter at leilendingskommisjonen hadde lagt frem sin innstilling, var lov om leilendingsgods opp til forhandling i Odelstinget. Justiskomiteen hadde avgitt sin innstilling to uker tidligere, og representanter og komitemedlemmer forventet etter alt å dømme en hurtig forhandlingsrunde.¹⁹⁶ Da ingen av Odelstingets representanter forlangte ordet angående saken i dens alminnelighet, gikk president Ludvig Daae over til å referere lovutkastets enkelte paragrafer.

Utkastets fire første bestemmelser gikk uten diskusjon, og ble ikke overraskende vedtatt av et enstemmig Odelsting.¹⁹⁷ Samme konklusjon hadde justiskomiteen kommet til i sin vurdering av leilendingskommisjonens innstilling, hvor ingen bemerkninger fulgte disse paragrafene. Bestemmelsene omhandlet mer eller mindre rene formalia rundt salg av stamhusets og stiftelsens leilendingsgods, slik som at stamhusbesitteren skulle være berettiget til å avhende stamhusets leilendingsgods i enkelte gårdsbruk eller mindre parseller, og at det departement Kongen bemyndiget skulle føre oppsyn med avhendelsen.¹⁹⁸ § 4 sementerte juridisk det som

¹⁹⁵ Jamfør Thomas Angells testamente, fjerde post, i Gunnar Nissen, *Thomas Angells stiftelser 1767-1967*. Trondheim: 1967, s. 30. «Mit eiende Odels Jordegods i Helgeland, saavelsom udi Selboe, og andre herom liggende Gaarder og Saugbruger, samt Grunder her i Byen; ligesaa min Ejende ¼ deel udi Lofodens og Westeraalens Kongetiende, vil jeg ikke at maatte selges, men stedsevarende som et fast og usvigelig Eiendom, at tilhøre min Gave. Saa at den Aarlig oppebaarne Landskyld og Herlighed af Indkomster uddeles blant de Fattige».

¹⁹⁶ Justiskomiteens innstilling er tidligere referert til som Indst. O. No. 16, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a

¹⁹⁷ Forhandling i Odelstinget. (Nr. 45) 30. april – Lov om Leilendingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 353

¹⁹⁸ Lovens § 1: «Stamhusbesidder skal være berettiget til, uden forudgaaende Bevilling og uden Hensyn til derimod stridende Bestemmelser i vedkommende Stiftelsbrev eller Opprettelsesdokument, at afhænde Stamhusets Leilendingsgods i enkelte Gaardsbrug eller i mindre Parceller».

langt på vei var praksis, at bruk som ikke var ledige ikke måtte avhendes uten leilendingens samtykke. Det at leilendingens rett til festet ble lovfestet var åpenbart et av lovens mer «leilendingsvennlige» innslag, uten at dette utløste noen form for reaksjon verken fra de folkevalgte eller jordeierne selv.

Den første bestemmelsen som ble gjenstand for debatt, var den som gikk på at leilendingens livsarvinger skulle ha førsterett til å overta festet etter hans død eller ved oppgitt bygsel. Justiskomiteen hadde foreslått å sette en tidsmessig ramme for forkjøpsretten, slik at en livsarving som ønsket å kjøpe innen fem år kunne få tilslag til samme pris som høyeste bud. Ved auksjonssalg måtte livsarvingen, etter utkastets ordlyd, varsle stamhusbesitteren innen to uker etter at auksjonen var avholdt.¹⁹⁹ Ved underhåndssalg måtte livsarvingen bekjentgjøre sitt ønske fra kirkebakken innen seks uker – intet urimelig krav i en tid hvor det var hvermanns moralske plikt å gå til gudstjenester. Komiteens innstilling understreket at forkjøpsretten skulle følge åsetesrettens foreskrevne orden, hvilket betydde at retten i så fall ville gjelde i rett nedadstigende linje.²⁰⁰ Paragrafen var en tydelig understreking av leilendingkommisjonens ønske om å ha både leilendingens og jorddrottens fordel for øye. Leilendingens etterkommere fikk nyte fruktene av arbeidet som hadde blitt utført på gården i generasjoner, og stamhuset ble sikret realisering til markedspris.

Mot leilendingens interesser talte derimot det faktum at paragrafen ikke tok høyde for livsarvingenes mulighet til å realisere forkjøpsretten om bruket var solgt til ågerpris. Representant Wollert Konow (S. B.)²⁰¹ mente i et lengre innlegg til paragrafen å kunne påvise at salg i det åpne markedet i lignende tilfeller ofte medførte at leilendingsgodset kunne «komme op i ganske urimelig høye Priser paa Grund af Chikanerier, idet man ønsker at forhindre, at de nærmeststaaende skal komme i Besiddelse af Bruget».²⁰² Den største innsigelsen til bestemmelsen lå følgelig ikke til forkjøpsretten som sådan, men til hvilken pris bruket skulle tilbys leilendingens etterkommere. Et mindretall innen justiskomiteen hadde

Lovens § 2: «Afhændelsen er undergivet Approbation af det Regjeringsdepartement, Kongen dertil bemyndiger. Dette har at vaage over, at Stamhusets Formue ikke ved Afhændelsen forringes. [...]».

¹⁹⁹ Lovens § 5: Er et Brug blevet ledigt derved, at sidste Leilænding er død eller har opgivet sin Bygsel, har, saafremt Leilændingen ikke ved sit Forhold har forbrudt Fæstet, hans Livsarvinger i den for Aasædesretten foreskrevne Orden Forkjøbsret til Bruget, ifald dette sælges inden fem Aar og Livsarvingen varsler Stamhusbesidderen om, at han indgaar i høieste Bud. [...]»

²⁰⁰ Thor Falkanger, *Odelsretten og åsetesretten*. Oslo: 1984, s. 18f

²⁰¹ Wollert Konow fra Søndre Bergenhus, ikke til forveksling med hans fetter med samme navn, W. Konow (H)

²⁰² Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 45) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 353

ytret en lignende bekymring som Konow, og hadde ment at det eksplisitt burde inntas i bestemmelsen at livsarvingen skulle være berettiget til å innløse gården etter takst.²⁰³ Venstremann Otto Blehr fra Nordre Bergenhus amt, tre år senere Norges statsminister i Stockholm, mente bestemt at takst var det nærmeste en fullgod verdisetting det var mulig å komme.²⁰⁴ I likhet med Odelstingets flertall tillot Blehr seg rett nok senere å stemme mot Konows forslag om å sikre leilendingens livsarvinger innløsning til takst.²⁰⁵

Justiskomiteens leder Ole Anton Qvam fremmet på sin side forslag om å gå bort fra at forkjøpsretten skulle følge åsetesrettens orden. Dette var en diskusjon som også hadde splittet komiteen i innstillingen. Qvams forslag ble forkastet med forbehold om å senere votere over hvorvidt det var åsetesretten som skulle være retningsgivende, og med det ble justiskomiteens innstilling til § 5 bifalt.²⁰⁶ Leilendingens livsarvinger fikk nå forkjøpsrett til familiegården, men måtte utligne høyeste bud uavhengig av om det sprengte eiendommens verdivurdering. Odelstinget understreket med vedtaket åpenbart leilendingskommisjonens ønske om å ta hensyn til både leilendingenes og jorddrottenes økonomiske interesser, ikke utenkelig med en viss slagside til fordel for sistnevnte.

4.5 Forhandlingene fortsetter

På ettermiddagsmøtet i Odelstinget samme dag fortsatte behandlingen av justiskomiteens innstilling til lov om leilendingsgods. §§ 1-5 var blitt avgjort i formiddagsmøtet, de fleste uten å helt vekke til liv stortingsalens ofte kryssende meningsforskjeller. De neste fire bestemmelsene regulerte forhold i etterkant av salget, så som at siste leilending eller hans enke kunne motta føderåd eller annen godtgjørelse for opplatelsen av bruket.²⁰⁷ Det ble også slått fast at inntil halvparten av kjøpesummen kunne bli innestående i bruket mot pantobligasjon til stamhuset.²⁰⁸ Til sist stadfestet paragrafene at det skulle ligge til Kongen å

²⁰³ Indst. O. No. 16, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 47

²⁰⁴ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 45) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 360

²⁰⁵ Egentlig ble to av Wollert Konows forslag nedstemt i voteringen. Det første gikk på at livsarvingene skulle få innløse bruket til takst, med det subsidiære forslag om å erstatte «til takst» med «til takst eller høyeste bud». Ibid., s. 369

²⁰⁶ Ibid., s. 369

²⁰⁷ Lovens § 6: «Ved Afhændelsen kan der tilstaaes sidste Leilænding eller hans Enke Føderaad eller anden Godtgjørelse for Oplatelse af Brug eller Del af samme».

²⁰⁸ Lovens § 7: «Af kjøbesummen an indtil Halvdelen blive indestaaende i Bruget mod Pantobligation til Stamhuset. Dog maa ikke større Beløb indestaa, end hvad der efter de til enhver Tid gjældende Regler om Pantesikkerhed for afdragsfrit Udlaan af offentlige Midler i Jordegods kan udlaanes paa vedkommende Eiendom. [...]»

gi nærmere forskrifter til gjennomførelse av salg, og at det lå til kronen å bestemme at midlene salget genererte «i fornødent Fald» helt eller delvis kunne fratras stamhusbesitteren.²⁰⁹ Justiskomiteens innstilling til §§ 6-9 ble bifalt uten Odelstingets innsigelser.²¹⁰ Det samme gjaldt § 10, som lovfestet at stamhuset pliktet å tilby leilendingen livstidsfeste om bruket fortsatt skulle være bortleid.²¹¹ I debatten rundt bestemmelsen om livstidsfeste fremmet Konow igjen et subsidiært forslag, som ble votert over og inntatt som § 11. Denne var i bunn og grunn tilsvarende den femte paragrafen, men regulerte livsarvingenes forrett ved fortsatt bortleie. Livsarvingene fikk nå, om de var «i den Alder og Stilling» at de kunne overta bruket, forrett til festet på samme vilkår som andre.²¹²

Det var ikke før Odelstinget skulle debattere proposisjonens § 11, etter Konows gjennomslag nå den tolvte, at loven viste hvilket betent tema den grep om seg i. Omtrent uendret fra leilendingskommisjonens innstilling, foreslo justiskomiteen at loven som regulerte avhendelse av det benefiserte gods fra 1821 nå skulle gjelde for *alle* offentlige stiftelsers jordegods. Det skulle etter lovutkastet heretter ikke tas hensyn til om testamenter, gavebrev eller annet forbød avhendelse.²¹³ I klartekst ville dette medføre at testatorer i fremtiden ikke kunne holde sin eiendomsformue udelt uten en tidsmessig begrensning på avhendelsesforbudet. Fordi konsekvensene av denne enkeltparagrafen ville være helt avgjørende for leilendingene som bygslet jord på bundet gods, må den i vår sammenheng regnes som lovens hovedbestemmelse.

Høires drivende kraft i det konservative arbeidet, Karl Ditlev Rygh, var den første som tok ordet i debatten.²¹⁴ Rygh var av den bestemte oppfatning at adgangen til å rokke ved testamentariske bestemmelser var «meget betenkelig», og at paragrafen i sin helhet burde utgå.²¹⁵ Medrepresentant Jacob Aall Bonnevie fra samme bykrets gikk enda lenger i sin

²⁰⁹ Lovens § 9: «De nærmere Forskrifter til Gjennemførelse af foranstaaende Bestemmelser saavel som til Varetagelse af Stamhusets Tarv i det hele i Anledning af nærværende Lov gives af Kongen, der i fornødent Fald kan bestemme, at Midlernes Forvaltning helt eller delvis skal fratages Stamhusbesidderen».

²¹⁰ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 47) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 370

²¹¹ *Ibid.*, s. 370f

²¹² *Ibid.*, s. 371

²¹³ Lovens § 11 (nå 12): «Hvad der i Loven om det beneficerede Gods af 20de August 1821 med senere Tillæg og Ændringer indeholdes angaaende Afhændelse af offentlige Stiftelsers Jordegods, skal herefter gjælde alle offentlige Stiftelsers Jordegods uden Hensyn til, om Testamenter, Gavebrev eller andre for Stiftelsen gjældende Bestemmelser maatte forbyde Afhændelse. [...]»

²¹⁴ Kaartvedt, A.: 1983, s. 141 skriver om Karl Ditlev Rygh at han var primus motor for det konservative arbeidet i Høire og at han ønsket en klar konservativ profil i både lokal- og rikspolitikken.

²¹⁵ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 47) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 377

kritikk av paragrafen, og pekte på at selv de angellske stiftelsenes leilendinger i Selbu «med stor Stemme flerhed har udtalt sig bestemt mod Bestemmelsen og finder sig vel ved de nuværende Forhold».²¹⁶ Om motstanderne hadde det i seg å så tvil rundt ikke bare lovligheten, men hele hensikten med bestemmelsen, kunne man håpe at Odelstinget ville forkaste forslaget. Om flertallet likevel ville finne bestemmelsen hensiktsmessig, fremmet Bonnevie et forslag som i realiteten ville bety at makten ble snudd om på og flyttet fra leilendingen til stiftelsen.

I Bonnevies forslag var det opp til Kongen å bestemme om salg skulle skje, og det var stiftelsen som skulle gripe initiativet om den opplevde det hensiktsmessig.²¹⁷ Forslaget betydde dermed at stiftelsen ikke var pålagt å selge om leilendingene ønsket å kjøpe, men kun at den etter eget forgodtbefinnende hadde muligheten til dette. Lensmann og venstremann Christian Mønicen Havig fra Vefsn kunne for sin del ikke engang akseptere Bonnevis kompromissforslag, og tillot seg «af Pietetsfølelse å stemme derimod».²¹⁸ At «gudfryktigheten» ble trukket frem i debatten er ingen dårlig illustrasjon på hvor brennbar denne lovbestemmelsen var på 1880-tallet. I motsetning til mange lover rørte den ikke bare ved de politiske uenighetene, men langt på vei også de moralske: Den døde manns vilje skulle være hellig, og testamentariske ønsker skulle holdes i hevd.

Emil Stang, Høires selvskrevne fører i Stortinget,²¹⁹ var enig med partikollega Bonnevie i at å pålegge stiftelsen å selge leilendingsbrukene nok var å gå på akkord med prinsippet om eiendomsrett og kontraktsfrihet. Hva angikk Kongens rolle i avhendelsen av bundet gods, tok Stang derimot til orde for at passusen heller burde fastslå at Kongen kunne tillate, snarere enn å bestemme, salg.²²⁰ Med den ordlyden lot det ikke være noen tvil om at det var stiftelsen, ikke Kongen eller leilendingen, som måtte ta initiativ til å avhende jordegodset. Som så mange ganger senere, igjen helt opp til vår egen tid, ble det argumentert for at den enkelte jorddrott best kunne fatte egne avgjørelser i sine respektive regioner, uten at forsamlingen i Kristiania skulle sitte «uden fuld Oversikt over Forholdene og træffe Bestemmelser [...]».²²¹

²¹⁶ Ibid., s. 377

²¹⁷ Ibid., s. 378

²¹⁸ Ibid., s. 378

²¹⁹ Halvor Storm, *Statsminister Emil Stang. Politikeren, statsmannen*. Oslo: 1934, s. 6

²²⁰ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 47) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 377

²²¹ Ibid., s. 379

Da Bonnevie var kommet på samme tanke som Stang, at Kongen ikke skulle bestemme, men tillate salg, ble ordlyden i førstnevntes forslag endret for å tydeliggjøre dette.

Da ingen lenger forlangte ordet, ba odelstingspresident Daae representantene votere over justiskomiteens innstilling. Om denne ikke ble bifalt, skulle det deretter votes over Jacob Aall Bonnevies forslag. Forskjellen mellom de to forslagene lar seg vanskelig overdrive. Om justiskomiteen og leilendingskommisjonen fikk det som de ville, måtte stiftelsene fra nå av avhende sitt jordegods til leilendinger som hadde ønske om å kjøpe. På den andre siden kunne det, om Bonnevies forslag ble vedtatt, bli opp til stiftelsen å selv avgjøre hvorvidt jordegodset skulle realiseres.

Representant Bonnevies forslag led imidlertid klart nederlag i det venstretunge Stortinget. Med 49 mot 26 stemmer ble justiskomiteens innstilling bifalt, og fra nå av var stiftelsene pålagt å selge brukene om leilendingen selv ønsket å kjøpe.²²² Med departementets samtykke kunne likevel skogeiendom og jord som ble anvendt til stiftelsens egne formål forbli urealisert.²²³ Som en avsluttende bestemmelse, vedtok Odelstinget enstemmig at testamenter og gavebrev heretter bare kunne forby avhendelse av jordeiendom til en bestemt betegnet persons død, eller om ingen slik fantes, inntil 30 år etter utstederens død. Da lovens overskrift var opplest og vedtatt, ble saken oversendt Lagtinget for votering.²²⁴

Etter en kortere diskusjon i Lagtinget vel to uker etter Odelstingets forhandlinger, ble lovforslaget sendt tilbake med to anmerkninger.²²⁵ Den første gjaldt § 5, som ga leilendingens livsarvinger lovfestet førsterett til å overta festet etter hans død eller ved oppgitt bygsel. Lagtinget bemerket at livsarvingen ikke bare skulle ha rett til å løse inn bruket, men at dette skulle skje til takst. Det samme forslaget led som vi så nederlag i Odelstinget, etter at representant Wollert Konow (S. B.) hadde fremmet det som tillegg til den femte paragrafen. Lagtingets andre anmerkning gikk på § 11, som ga livsarvingene førsterett til festet ved fortsatt bortleie. Denne var ikke mer enn en tydeliggjøring av paragrafens ordlyd, hvor det

²²² Ibid., s. 381. Samtlige av Høires tilstedeværende representanter stemte mot justiskomiteens innstilling. Kun én av Venstres representanter, Lars Berentsen, stemte i tråd med Høire.

²²³ Jamfør paragrafens andre passus: «Med vedkommende Departements Samtykke kan dog Skoveiendomme saavel som Jord, der anvendes i Stiftelsens eget Øiemed, forblive urealiseret. Ogsaa ved andre Eiendomme kan Departementet tilstaa Udsættelse med Realisationen».

²²⁴ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 47) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 381

²²⁵ Besl. L. No. 29: 1888

etter Lagtingets mening burde tydeliggjøres at forkjøpsretten falt bort om livsarvingen ved sitt forhold hadde brutt festet. Anmerkningene ble behandlet i Odelstinget 24. mai, og ga Lagtinget flertall på begge punktene.²²⁶ Med vedtaket var loven om leilendingsgods juridisk sett fullbrakt, og kunne implementeres i lovverket som den første større endring på de seneste to århundrer. Lov om jordleie, i utgangspunktet kommisjonens hovedinnstilling, ble besluttet utsatt til forhandling ved en senere sesjon.²²⁷

4.6 Oppsummering og konklusjoner

Lørdag 23. juni 1888 ble *Lov om leilendingsgods tilhørende stamhus og visse stiftelser* sanksjonert av Kongen i statsråd.²²⁸ Nesten to tiår hadde gått fra de nordlandske representantenes forslag om lovfestet føderåd satte i gang undersøkelser av jordleievesenet i 1871, til kong Oscar trykket rikets segl på loven. På disse årene hadde «leilendingssaken» navigert mellom vidtrekkende politiske hindre, fra riksrettssak og det gamle regimets undergang, til innføring av parlamentarisme og Venstres begynnende hegemoni fra 1884. Om det var de angellske leilendingene som satte kommisjonen på sporet, eller om den juridiske flaskehalsen nærmest utilsiktet ble oppdaget da den innhentet jorddrottenes svar, fremgår ikke av kildematerialet. Det viktige var at leilendingskommisjonens forberedelser satte det bundne godset i sentrum for det videre kommisjonsarbeidet, og arbeidet med en lov som regulerte denne typen jordegods ble igangsatt.

Kronologien fremgår uklart av kommisjonens opptegnelser, men arbeidet med loven tok etter all sannsynlighet til forholdsvis raskt etter at kommisjonen hadde påbegynt den innledende behandlingen av jordleiespørsmålet. Gitt dens brede mandat var det åpenbart verktøyet som formet oppgaven, ikke motsatt. At det bundne godset ikke bare kom til som en del av kommisjonsarbeidet, men ble en sentral del av det, er et tydelig uttrykk for hvordan kommisjonen etterlevde Stortingets anmodning om å gå bredt ut i sine undersøkelser av den norske jordleielovgivningen.

At de angellske leilendingene fra nå av hadde anledning til å kjøpe sine bruk, leder på sin side vår analyse over i et helt nytt spor: I hvilken grad benyttet de seg av denne muligheten, og

²²⁶ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 61) 24. mai – ang. Lagth. Anm. til Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v., i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 478ff

²²⁷ Otte og tredivte Ordentlige Storthings Indstillinger og Beslutninger, *Odelstingets og Lagthingets Indstillinger og Beslutninger*. Kristiania, 1889, s. 82

²²⁸ Sanktion 9: 1888, s. 117

hvilken betydning hadde det at loven fastslo at departementet måtte samtykke til salget? Og hva betydde det for muligheten til å kjøpe at skog kunne forbli reservert for stiftelsen? I neste og siste kapittel skal vi se hvilke konsekvenser loven om leilendingsgods fikk for leilendingene som bygslet jord hos de angellske stiftelsene, og som nå i teorien kunne få kjøpe sine bruk.

Kapittel 5: De angellske leilendingenes iver og mulighet til å kjøpe brukene sine: 1888 til ca. 1900

Loven om leilendingsgods av 23. juni 1888 bar på mange måter bud om en ny tid for de angellske stiftelsene. Ved inngangen til 1890-årene var ikke lenger det betydelige jordegodset heftet med avhendelsesforbud, og de 239 leilendingsbrukene i Trøndelag og Nordland kunne realiseres uten hensyn til at Thomas Angells testamente forbød utparsellering og salg. Lovens § 12 hadde slått fast at stiftelsens jordegods kunne avhendes på samme måte som annet benefisert gods etter lov av 1821, men departementet ble i paragrafens andre passus gitt anledning til å utsette realiseringen. Det samme forbeholdet fantes også som egen bestemmelse i lovens § 3, etter at et enstemmig Odelsting hadde stilt seg bak en bestemmelse om at skjøtet på den solgte eiendommen ikke måtte tinglyses før departementet hadde gitt sin godkjenning.

Det vesentlige spørsmålet i et bondesamfunn hvor en betydelig andel leilendinger nå ble gitt muligheten til å bli selveiere er: Hvilke forhold det var som hemmet, og hvilke fremmet, avhendelsen av brukene? Det er ikke meningen her å presentere den historiske gangen i utviklingen av det angellske leilendingsgodset frem til siste leilending var blitt selveier. Det skjedde ikke før 1900-tallet var langt fremskreden. Kapittelets hensikt er snarere å peke på ulike faktorer, så vel juridiske som sosiale, som påvirket realiseringen av det angellske jordegodset frem mot århundreskiftet. Som oppgaven gjentatte ganger har vært innom, var det gamle leilendingsvesenet på kraftig tilbakegang gjennom storparten av den behandlede perioden. Men, og som vi skal se, lå ikke forholdene enda til rette for avhendelse av det angellske leilendingsgodset i Trøndelag. I neste omgang kom dette til å bety at leilendingene i de umiddelbare årene etter 1888, fortsatt hadde med å svare overfor stiftelsen i dette området. Sammen utgjør disse spørsmålene kapittelets egentlige hensikt: Å forklare og grunngi hvorfor loven om leilendingsgods ikke ble det vannskillet den kunne ha blitt, og som leilendingskommisjonen håpet at den skulle bli.

5.1 Etter sanksjonen: hva da?

Tross alle gode intensjoner, gikk det ikke lang tid etter at loven om leilendingsgods ble sanksjonert, før kritikken mot den hardnet til. Vel hadde avhendelsesforbudet blitt opphevet, men lite nytt hadde skjedd med hensyn til å ordne forholdene leilendingskommisjonen kritiserte i sin innstilling. Tvilende røster, som Venstres representant Fredrik Havig fra

Nordlands amt,²²⁹ gikk på midten av 1890-tallet så langt som å uttale at loven ikke hadde vært annet enn «praktisk talt virkningsløs».²³⁰ Årsakene til at perioden straks etter 1888 ikke ble ledsaget av en storstilt realisering av de angellske leilendingsgodsene var flere, men i første rekke kan det se ut som om lovmakerne rett og slett hadde forregnet seg. I beste fall var loven om leilendingsgods uklar, og i verste fall var den på enkelte punkter slett juridisk håndverk. Det fikk naturligvis stor betydning for Thomas Angells stiftelser og dens leilendinger.

Som § 12 hadde slått fast, skulle loven om avhendelse av det benefiserte godset av 20. august 1821 være gjeldende for stiftelser uten hensyn til om testamenter forbød avhendelse. De angellske leilendingene var på sin side ikke omfattet av vilkårene for avhendelse i Norske Lov (NL), som igjen hadde lagt grunnlaget for loven om det benefiserte gods.²³¹ Denne loven tillot underhåndssalg, altså salg direkte mellom kjøper og selger uten auksjon, men fordi de angellske leilendingene ikke ble omfattet av den bestemmelsen lå direktesalg utenfor deres mulighet straks etter 1888. Wollert Konow (S. B.) hadde under Odelstingets forhandlinger argumentert for at salg i det åpne markedet ofte medføre urimelig høye priser, noe som sannsynliggjør at auksjonsprisene på det angellske godset kunne nå temmelig høye nivåer.²³² Frykt for de høye prisene salg i det åpne marked ga, kan ha vært én del av forklaringen på hvorfor kjøpelystne leilendinger ikke flokket til da muligheten bød seg.

Men ikke før lovens tilkortkommenhet var oppdaget, ble den ved et tillegg i 1893 justert.²³³ Fra da av var det mulig for leilendingen å kjøpe direkte fra stiftelsen uten offentlig auksjon, selv om «direkte» i den sammenhengen betydde at departementet måtte være involvert. Om realiseringstakten hadde steget etter 1893, kunne den manglende muligheten for underhåndssalg vært en vesentlig del av forklaringen på hvorfor jordegodset ikke ble avhendet. Men heller ikke tillegget som åpnet for dette i 1893, ble ledsaget av storstilt realisering. Av den grunn er det derfor nødvendig å se til andre årsaker for å forklare tregheten i avhendelsen.

²²⁹ Christian Fredrik Havig var sønn av Christian Møinichen Havig som tidligere har opptrådt i denne oppgaven. For å skille mellom far og sønn, benyttet Christian Fredrik selv kun initialene «Fr.» i sitt stortingsvirke. For å lette lesingen, vil navnet Fredrik Havig benyttes om Christian Fredrik Havig som ble valgt inn på Stortinget for Nordlands amt i 1892.

²³⁰ Dokument Nr. 145 for 1895, i *Stortingsforhandlingene*, 1895 Vol. 44 Nr. 5

²³¹ Oth. Prp. No. 9, 1896, s. 2

²³² Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 45) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I Stortingsforhandlingene, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 353

²³³ Oth. Prp. No. 9, 1896, s. 2

For også på andre måter kan realisasjonsreglene for det benefiserte godset ha vært til direkte hinder for de angellske leilendingenes mulighet til å kjøpe. Særlig knyttet tregheten seg til det omfattende byråkratiet rundt realiseringen av stiftelsens jordegods. Ifølge loven skulle salget av en benefisert eiendom gå for seg ved at embetsinnehaveren, «beneficiarius», sørget for å avgi en skjematisk beskrivelse av eiendommen til Kirkedepartementet.²³⁴ For stiftelsens del tilfalt dette bestyreren. Beskrivelsen av eiendommen måtte attesteres av fogden og innsendes til stiftsdireksjonen, som deretter sendte den til departementet «efterat den, om fornødent ansees, forud har indhentet yderligere Erklæringer».²³⁵ I denne skulle forslag til pris og salgsbetingelser inngå, og om departementet approberte skjemaet gikk den tilbake til stiftsdireksjonen som så gjennomførte auksjon eller underhåndssalg. Etter at auksjonen var avholdt, eventuelt etter at leilendingen hadde fått fremlagt betingelsene for direktesalg, ble saken på nytt oversendt departementet for endelig godkjenning. Om departementet approberte salget, ble det deretter tegnet et kongelig skjøte på eiendommen.²³⁶

Fremgangsmåten for salg var til alle praktiske formål en tungrodd prosess, noe som i seg selv var til direkte hinder for avhendelsen. Om det ikke egentlig var problematisk at departementet var involvert i forkant av salget, var det derimot ugunstig at myndighetene hadde det endelige ordet hva angikk prisen og vilkårene. Når leilendingen henvendte seg til stiftelsen med ønske om å kjøpe, kunne han ikke forvente å få oppgitt annet enn prisen stiftelsen var villig til å akseptere, men som departementet senere kunne gjøre om på. I realiteten kan det se ut til at myndighetene ofte oppjustere prisene, hvilket en med forholdsvis stor sikkerhet kan anta at virket avskrekkende på leilendingene.²³⁷

Det lar seg vanskelig bestride at flertallet av stiftelsens leilendinger på begynnelsen av 1890-tallet ønsket å kjøpe brukene sine. I en rekke brev datert 7. mars 1892 fra forstander Johannes Midelfart til stiftelsens leilendinger og husmenn i Selbu, går det ettertrykkelig frem at kjøp var et utbredt ønske.²³⁸ Brevet var utformet med en svarslipp, slik at mottakerne kunne krysse av på hvorvidt de ønsket å kjøpe brukene sine til Kirkedepartementets vilkår eller ikke. 69 av brevene med leilendingenes og husmennenes svar er bevart i Statsarkivet i Trondheim, og en

²³⁴ Oth. Prp. No. 9, 1896, s. 2f

²³⁵ Ibid., s. 3

²³⁶ Ibid., s. 3

²³⁷ Dokument Nr. 145 for 1895, i *Stortingsforhandlingene*, 1895 Vol. 44 Nr. 5, s. 1

²³⁸ Statsarkivet i Trondheim, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, første avlevering, stiftelser, stiftelser og legater. Thomas Angells Stiftelser: SAT/A-0500/1/Kb/L0014/0003, Utdrag av Selbukommissionens forhandlingsprotokoll vedkommende eiendomme tilhørende Ths. Angells stiftelser

opptelling levner liten tvil om hva som var flertallets ønske. Samtlige 69 sendte brevet tilbake til stiftelsen, og bekreftet at de etter nærmere angitte vilkår ønsket å kjøpe gården eller husmannsplassen sin. Selv om Midelfarts brev ikke etterspurte ytterligere kommentarer fra respondentene, satte flere av leilendingene og husmennene tydelige forutsetninger for sitt ønske. I hovedsak fordelte deres krav seg på to poster, nemlig at skog måtte medfølge og at prisene måtte være rimelig satt. Flere forutsatte også at havnegang, altså utmark til beite, skulle følge med bruket. Dette var fra leilendingens side krav som måtte være oppfylt for at han skulle gjøre alvor av å kjøpe.

Sett i lys av leilendingskommisjonens forarbeider på 1880-tallet, er det overveldende flertallet som ønsket å kjøpe brukene i Selbu i 1892 interessant. I en erklæring avgitt i etterkant av leilendingskommisjonen innstilling fra 1883, skrev som vi husker stiftelsens godsforvalter at det under et møte vinteren 1884 kun var én leilending i Selbu som hadde ønske om å kjøpe bruket sitt.²³⁹ De øvrige leilendingene i bygden erklærte visstnok samtidig eksplisitt at de ikke ville kjøpe, selv om de skulle få adgang. Om det forutsettes at godsforvalterens utsagn var korrekt, hadde opinionen åpenbart kommet på andre tanker ved overgangen til 1890-tallet. En felles og organisert front var det ikke tale om, for leilendingene i Selbu ble ikke samlet under noen forening før Peder Norbye stiftet Selbu Leilændingsforening i 1909.²⁴⁰ Foreningen skulle senere få stor betydning for de angellske leilendingene i Selbu og Tydal, men var enda ingen kraft på 1890-tallet.

Det er også verdt å merke seg at leilendingene hadde et mer eller mindre avklart forhold til hvilke vilkår realiseringen av jordegodset hvilte på. Det sagt, er det usikkert hvor bevisst de var på sin egen rolle med hensyn til den etterhvert meget omfangsrike økonomien de inngikk som del av. Fra tidligere kapitler vet vi at salg av leilendingsbrukene ville medføre en betydelig økonomisk gevinst for stiftelsen. En mulig forklaring på hvorfor såpass mange av leilendingene satte krav bak det å kjøpe, kan ikke utenkelig skyldes at flere satt med en berettiget oppfatning av at de hadde en viss økonomisk makt overfor sin jorddrott. Om stiftelsen ønsket å kapitalisere av jordegodset, hadde den med å innfri kravene som ble satt. Fordi leilendingene stort sett satt på livstidsfeste og stiftelsen ikke uten videre kunne bryte festet, hadde de i praksis indirekte anledning til å øve innflytelse på stiftelsens økonomi. Gitt

²³⁹ Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 79

²⁴⁰ Trondhjems Adresseavis 17.07.1920, s. 3

størrelsen på jordegodset de angellske stiftelsene råde over, var det heller ikke vekslere som her var i spill.

Vel så mye som den trege saksgangen, gjorde prissettingen sitt til at realiseringen av det angellske godset ikke skjøt fart umiddelbart etter loven om leilendingsgods. Som øverste tilsynsmyndighet lå det til Kirkedepartementet å fastsette den endelige prisen på leilendingsbrukene.²⁴¹ I mange tilfeller satte departementet prisen høyere enn stiftelsen var villig til å selge til, hvilket av naturlige grunner skapte misnøye ikke bare blant leilendingene, men også stiftelsen som av den grunn slet med å få solgt brukene. Departementets grunnlag for å beregne eiendommens verdi bygde på en attest utstedt av fogden,²⁴² mens stiftelsen på sin side benyttet seg av sakkyndige takstmenn. Disse kunne være oppnevnt av stiftelsen selv, men var ofte faste takstmenn fra hypotekbanken som på stiftelsens vegne prissatte brukene.²⁴³ Forskjellig takseringsmetode medførte ulik prissetting, som oftest med det utkomme at departementets pris lå høyere enn den faktiske verdien det var mulig å oppnå ved underhåndssalg.²⁴⁴

I et lovforslag som skulle lette salget av de angellske stiftelsenes jordegods fra 1895, ble departementets «urimelig høye priser» sterkt kritisert av forslagsstiller Fredrik Havig.²⁴⁵ Det springende punktet i Havigs argumentasjon var at kjøpesummen Kirkedepartementet satte kunne og burde settes atskillig lavere. Forslaget om å realisere brukene til en lavere pris var ikke fremført kun med omhu for leilendingene, for igjen ble det understreket at salg av godset ville skaffe stiftelsene langt større inntekter enn leieavgiftene som ble betalt for gårdene. En snarest mulig avhendelse var etter Havigs ord «baade i Stiftelsernes, Leilendingernes og Distriktets interesse».²⁴⁶ All den tid myndighetene ellers hadde gjort såpass mye for å oppheve avhendelsesforbudet, ville det ha vært oppsiktsvekkende om departementet satte seg til motverge mot senke prisene. At prisene var satt høyt, tydeligvis for høyt, bidro med sikkerhet til å hindre at loven i det hele tatt fikk noen praktisk betydning for de angellske leilendingene i Søndre Trondhjem på første halvdel av 1890-tallet.

²⁴¹ Dokument Nr. 145 for 1895, i *Stortingsforhandlingene*, 1895 Vol. 44 Nr. 5, s. 2

²⁴² Dette var kun tilfelle før fogdeembetene falt bort i perioden 1898-1919. Se Liv Mykland, *Fri religionsutøvelse gjennom 150 år. Om kilder til dissidentenes historie. En rapport fra Statsarkivet i Tromsø*. Oslo: 1997, s. 25

²⁴³ Oth. Prp. No. 9, 1896, s. 3

²⁴⁴ *Ibid.*, s. 3

²⁴⁵ Dokument Nr. 145 for 1895, i *Stortingsforhandlingene*, 1895 Vol. 44 Nr. 5, s. 1f

²⁴⁶ *Ibid.*, s. 2

Alt dette, både det tungroddede byråkratiet og de høye prisene, var likevel underordnet en siste og mer grunnleggende årsak til hvorfor leilendingene ikke grep om muligheten til å bli selveiere. Som § 12 i leilendingsloven av 23. juni 1888 hadde lovfestet, kunne skog som ble anvendt i stiftelsens eget øyemed forbli urealisert. Passusen hadde kommet til etter at leilendingskommisjonen innhentet sine erklæringer i 1882, da flere jorddrotter uttrykte bekymring for at skogen ville bli utarmet og vanskjøttet om leilendingene fikk overta den.²⁴⁷ Helt ubegrunnet var denne frykten ikke. Erfaringer fra salg av andre store skogområder ble i odelstingsforhandlingene brukt som begrunnelse for å innta i loven at deler av stiftelsens skoger burde forbli urealisert. Høires representant Karl Ditlev Rygh viste i debatten til hvordan salg av Walnum-godset i Hemnes i Nordland hadde blitt solgt til leilendinger under kommunens garanti, og hvordan skogen derfor etterhvert var gått «sin Undergang imøde».²⁴⁸ Frykten for at skog som stiftelsen var avhengig av skulle møte samme skjebne som Walnum-godset, ble opplevd som høyst reell for stiftsdireksjonens del.

Da en stor del av stiftelsens skogeiendommer falt inn under bestemmelsen i § 12, og direksjonen fryktet at skogen skulle gå til grunne i leilendingenes hender, ble brukene forsøkt solgt uten skog som dekket husbehovet. Slik det ser ut må flertallet av de angellske leilendingene ha ansett det som mer attraktivt å bygsle jord av stiftelsen, heller enn å bli dyrkjøpt selveier på en gård uten skog. I de nevnte svarbrevene sendt fra stiftelsens husmenn og leilendinger til forstander Midelfart i 1892, var da også adgangen til å kjøpe skog et vilkår mange satte for å kjøpe. At leilendingsbrukene på tross av manglende skog til husbehov attpåtil var høyt priset, bidro til å ytterligere underdrive fordelene med å bli selveier. Den lille skogen leilendingen fikk tilbud om å kjøpe, risikerte han å måtte hugge for å ha råd til å kjøpe bruket.

Overraskende burde det da ikke være at de angellske leilendingene, som selv hadde uttalt flere ganger og i flere situasjoner at de var forholdsvis forlikt med sin stilling, ble boende uten å kjøpe. Bygselavgiftene som ble krevd var lave, og leilendingene hadde full bruksrettighet til slått, havning, setring, fiske og fangst i stiftelsens utmark.²⁴⁹ I 1848 var det også slått fast i lovs form at leilendinger hadde fortrinnsrett på nytt feste til rimelige vilkår. De angellske

²⁴⁷ Bilag No. 5 til Leilendingskommisjonens innstilling, gjenpart i Oth. Prp. No. 10, s. 370-402, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 395

²⁴⁸ Forhandlinger i Odelstinget. (Nr. 47) 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v. I *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 376

²⁴⁹ Sigvart Tøsse, *Bygdebok for Tydal. Bygdehistoria ca. 1900-1991. Bn. 2. Tydal: 1991, s. 209f*

leilendingene satt dermed like trygt på brukene sine som det selveieren gjorde. Det kan ikke utelukkes at leilendingenes relativt sett gode vilkår hadde en dobbelt virkning på hastigheten i avhendelsen av brukene. På den ene siden manglet leilendingene det virkelig store insitamentet til å kjøpe, og på den andre siden var ikke forholdene slik at de krevde umiddelbar politisk handling. I kombinasjon hindret ikke disse realiseringen, men de bidro uten tvil til å hemme den.

5.2 «Thi som Forholdene nu er, har vi Leilændinger ikke Udsigt til at blive Selveiere»²⁵⁰

Hvilket betent tema stiftelsens skogarealer var, viste seg gjennom nedsettelsen av flere kongelige kommisjoner fra 1890-tallet. De såkalte «selbukommisjonene», tre i tallet frem til 1928, ble nedsatt med formål om å forberede salg av stiftelsens gårder og husmannsplasser i trøndelagsområdet. Først og fremst kom dette til å gjelde Selbu, Tydal og Klæbu, noe som lot seg gjenspeile i det uoffisielle tilnavnet. Den første Selbukommisjonen ble nedsatt under Emil Stangs andre regjering,²⁵¹ i en periode hvor leilendingspolitikken måtte finne seg i å konkurrere mot både konsulatsaken og andre unionsspørsmål.²⁵² Venstre hadde flertall på Stortinget, men som vi gjentatte ganger har vært innom er det lite som skulle tilsi at leilendingssaken kan hektes til partipolitikk. Selv om utenrikspolitiske spørsmål var av størst betydning i perioden, var disse heller ikke altoverskyggende. Politisk vilje til å løse opp i innenrikspolitiske spørsmål fantes åpenbart, da skogforvalter Nicolay Martens i 1894 ble engasjert som formann for kommisjonen.²⁵³ I april samme år påbegynte Selbukommisjonen sitt nær toårige arbeid, og målet var klart. Det gjaldt nå å finne en balanse mellom hvilke bruk som kunne avhendes, og hvilke som fortsatt burde være omfattet av bestemmelsene i § 12 og dermed forbli urealisert.

Hensynet til stiftelsens drift veide tungt da kommisjonen skulle innstille på hvilke bruk som kunne selges. Samtidig hadde samtlige av stiftelsens leilendinger og husmenn i Selbu og Klæbu fortsatt ønske om å kjøpe sine bruk.²⁵⁴ Hva angikk leilendingenes eget syn på utkjøp var dette uendret fra tidligere på tiåret, da det samme hadde blitt ytret i svarbrevet til

²⁵⁰ I lovutkast signert 42 av stiftelsens leilendinger i Selbu til Odelstinget, 10. februar 1896. Trykt som Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5

²⁵¹ Regjeringen ble utnevnt i mai 1893 og fikk innvilget sin avskjedssøknad i oktober 1895

²⁵² Hagemann, H.: 1997, s. 208f

²⁵³ Nissen, G.: 1967, s. 149

²⁵⁴ Tillegg 2 til Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5

stiftelsens forstander Johannes Midelfart i 1892. Så vidt mulig hadde kommisjonen kommet ønsket om å kjøpe brukene imøte, men der gårdene hadde sagbruk eller lastetomter under seg var salg etter kommisjonens mening ikke å anbefale.²⁵⁵

Å balansere de ofte motstridende interessene mellom stiftelsen og dens leilendinger var ingen enkel øvelse. Da den første Selbukommisjonen la frem resultatet av sitt arbeid i februar 1896, anbefalte den salg av 35 gårder i Selbu, to i Tydal og to i Klæbu.²⁵⁶ I tillegg til disse ble det anbefalt å selge et ukjent antall parseller. Motsatt ble 29 gårder med tilsammen omtrent 10500 hektar skog i Selbu foreslått reservert for stiftelsen, mens i Tydal innstilte kommisjonen på at 4000 hektar såkalt vernet skog ikke skulle selges.²⁵⁷ Det var altså bare omlag halvparten av eiendommene som etter kommisjonens anbefaling overhodet kunne realiseres i Trøndelag, om en ser bort fra parsellene. Mange av gårdene som kunne selges hadde også arealmessig blitt sterk redusert, ettersom utparselleringen hadde sørget for at skog og annen jord ble lagt til nye bruk.²⁵⁸ Det var ingen tvil om at Selbukommisjonens anbefaling ble ansett som alt for avmålt av brukerne på det angellske leilendingsgodset.

Men det var ikke bare kommisjonens anbefaling som ble oppfattet negativt av leilendingene, for også på andre punkter møtte kommisjonens uttalelser motbør. I tillegg til å innstille på salg av bare omlag halvparten av leilendingsbrukene, gikk kommisjonen inn for et totalforbud mot havning av geiter på stiftelsens grunn. Begrunnelsen for forbudet skal ha bunnet i en bekymring for at skog og utmark gjennom geiteholdet ville bli forvoldt stor og uopprettelig skade. Sannsynligvis var det kommisjonens formann, skogforvalter Nicolay Martens, som hadde gått i bresjen for forslaget.²⁵⁹ Geiter ble ansett som skadedyr, og skogforvalteren hadde naturligvis gjentatte ganger sett hvor hardt småfeet kunne beite på krattskogen. Ifølge en muntlig tradisjon i Selbu, skal Martens på et tidspunkt ha uttalt at «bønder og geiter var det verste han visste».²⁶⁰ Det lar seg vanskelig argumentere mot at slike uttalelser medførte et i beste fall dårlig utgangspunkt for å løse opp i det nokså motsetningsfylte forhold mellom stiftelsen og dens leilendinger. Mange leilendinger støttet seg økonomisk på salg av smør og geitost, og forvisning av småfeet fra stiftelsens utmark ville bety at brukerne gikk en usikker

²⁵⁵ Tillegg til Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5, s. 1f

²⁵⁶ *Ibid.*, s. 1

²⁵⁷ *Ibid.*, s. 1. Begrepet «vernet skog» ble bruk i stortingsdokumentene, men må ikke forveksles med moderne naturvernområder.

²⁵⁸ Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5

²⁵⁹ Tøsse, S.: 1991, s. 210

²⁶⁰ *Ibid.*, s. 210

økonomisk fremtid imøte.²⁶¹ Som om det ikke var nok å forby havning av geiter på stiftelsens utmarksområder, foreslo kommisjonen videre at husmannsplassene skulle fritas for pliktarbeid til gårdene og heller bare ha med stiftelsene å gjøre. Ved brukerskifte begynte derfor stiftelsen å praktisere at de selv og ikke leilendingene skrev kontrakt med husmennene.²⁶²

5.3 Kritikken mot Selbukommisjonen hardner til

I kombinasjon med stadig strengere vilkår for bygsel, var de nedslående utsiktene til å få kjøpt brukene som en kunne vente brennbart nytt. Allerede samme måned som Selbukommisjonen hadde lagt frem sin innstilling overfor Kirkedepartementet, samlet 42 av stiftelsens leilendinger i Selbu seg for å ta til motmæle mot resultatene av kommisjonsarbeidet. Leilendingenes hensikt var å sørge for at stiftelsen i enkelte tilfeller skulle være påbudt å selge brukene med tilhørende skog, ved at den ikke kunne unndra seg salg ved å peke på bestemmelsen om at skog som var viktig for driften kunne forbli urealisert. De 42 fremmøtte leilendingene gikk på sin side langt i å kritisere Selbukommisjonen og innstillingen. For det første mente de at den hadde innstilt på å selge for få av brukene, og at disse var priset så høyt at kostnadene var umulig å bære slik forholdene var. For det andre mente leilendingene at kommisjonen hadde gått på akkord med egne vurderinger, da brukene de innstilte på å selge ikke engang hadde skog til å dekke husbehov. Det var derfor liten mening i det hele tatt å tenke på å kjøpe, som de skrev i oppropet.²⁶³

De 42 angellske leilendingenes hensikt var ikke til å ta misforstå. De ønsket å bli selveiere på andre og rimeligere vilkår enn det kommisjonen hadde kunnet tilby i sin innstilling. Resultatet av møtet i Selbu ble et lovutkast som gjorde det klart at leilendingens eget ønske skulle tillegges større vekt ved vurdering av salg.²⁶⁴ Utkastet ble signert og oversendt Stortingets justiskomite 10. februar 1896, som ni dager senere vedtok det til fremsettelse. Da lovutkastet så smått hadde begynt behandlingen innad i statsadministrasjonen, kunne ikke Selbukommisjonens formann Nicolay Martens lenger forholde seg passiv til de angellske leilendingenes kritikk.

²⁶¹ Kjell Haarstad, *Selbu i fortid og nåtid bn. 2*. Selbu: 1977, s. 65

²⁶² Tøsse, S.: 1991, s. 210

²⁶³ Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5, s. 1

²⁶⁴ Lovutkastets § 1: «Det Thomas Angells Stiftelser tilhørende Jordegods skal uanseet § 12 i Lov om Leilændingsgods m.v. af 23de Juni 1888 og uden Hensyn til derimod stridende Bestemmelser i Testamentet bortsælges, saavel naar Fæste bliver Ledigt, som naar det forlanges af en Leilænding» (Min kursivering).

I en redegjørelse til justiskomiteens formann Ole Anton Qvam datert 3. mars 1896, avviste Martens kritikken fra leilendingene som mangelfull og ubrukelig.²⁶⁵ Den forhenværende kommisjonslederen hamret løs på leilendingenes argumentasjon, og avsluttet med å påpeke at «den Illustration, de «42» [leilendingene] har søgt at give Kommissionens Arbeide, er begrundet i rene Fantasier».²⁶⁶ Som begrunnelse for at kommisjonen hadde innstilt på å selge enkelte leilendingsbruk uten skog, gikk Martens langt i å antyde at unyttige myr- og utmarksstrekninger kunne dyrkes opp om behovet meldte seg. Om forslaget ikke ble oppfattet som rett ut sagt meningsløst, møtte det i det minste sterke motforestillinger fra de angellske leilendingene. Ikke minst var dette tilfelle i Klæbu, hvor fire av leilendingene ved de såkalte Tanemgårdene og Nordsetgårdene i et brev til justiskomiteens formann tok et kraftig oppgjør med Selbukommisjonen og Nicolay Martens.²⁶⁷

De fire leilendingene som hadde signert brevet, Ole og John Thanem og Jacob og Paul Nordseth, hevdet at kommisjonens vurderinger var gjort på sviktende grunnlag. Videre gikk de langt i å antyde at arbeidet var preget av en svært ufordelaktig vilkårlighet. I sin innstilling fra 1896 hadde Selbukommisjonen anbefalt å selge stiftelsens to gårder i Tanem, men fordi skogen i området var å betrakte som nødvendig for stiftelsens drift, ble begge eiendommene foreslått solgt uten tilstrekkelig skog til husbehov. Riktig ille oppfattet leilendingene på Tanem dette da de fikk nyss i at den hadde unntatt skog fra Tanemgårdene, for så å legge den inn under andre bruk. Skog var etter alt å dømme et knapphetsgode i Klæbu, og ved å avskjære leilendingene fra å høste av den, satte kommisjonen samtidig en effektiv stopper for realiteten i ønsket om å bli selveier.

I motsetning til hva kommisjonen anbefale at skulle skje med Tanemgårdene, innstilte den på at de to Nordsetgårdene ikke skulle selges. Kommisjonenes begrunnelse var at stiftelsen hadde lenser, sagbruk og lastetomter liggende under gårdene.²⁶⁸ Ifølge de fire leilendingene i Klæbu beviste dette at Selbukommisjonen ikke hadde gjort et godt nok arbeid da den innstilte til salg. Hovedpoenget var at sagbruket på Nordset i løpet av sommeren 1896 skulle flyttes, etter at stiftelsen i 1894 hadde bestemt at tømmeret skulle fløtes helt ned til Trondhjem.²⁶⁹ Bakgrunnen for omleggingen var at stiftelsen i 1890 hadde kjøpt store skogområder i Selbu

²⁶⁵ Trykt som tillegg til Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5

²⁶⁶ *Ibid.*, s. 2

²⁶⁷ Trykt som tillegg 2 til Dokument Nr. 38 for 1896, i *Stortingsforhandlingene*, 1896 Vol. 45 Nr. 5

²⁶⁸ *Ibid.*, s. 1

²⁶⁹ Trondhjems Adresseavis 27.02.1895, s. 1

og Tydal i Thonning Owesens dødsbo, i tillegg til vassdragsrettigheter som ga fløtningsrett i Nidelven og Lerfossene.²⁷⁰ Leilendingene som bygslet gårdene på Nordset, og for så vidt de tilhørende husmennene, var ikke bare løst knyttet til de angellske stiftelsene gjennom bygselforholdet. De var også dypt involvert i driften av sagbruket.²⁷¹ Heller enn å bli med sagbruksdriften inn til storbyen, ønsket de å bli værende ved gårdene sine i Klæbu. Da kommisjonen ikke tilrådte at de skulle få kjøpe, ble situasjonen brått vanskelig. Mer enn noe, viste det at premissene Selbukommisjonen la til grunn for salg av det angellske leilendingsgodset var inkonsekvent, og at de ikke stemte overens med forholdene i området.

Ettersom brukene ikke lenger var nødvendig for stiftelsens drift, falt argumentet om at de kunne settes av til stiftelsens øyemed samtidig bort. Å reservere de to Nordsetgårdene da sagbruksdriften ble flyttet inn til Trondhjem, var etter brukerne ved Klæbu-godsenes oppfatning ikke bare småskåret, men også i strid med leilendingslovens § 12. Uansett om brukerne på Nordset skulle få muligheten til å kjøpe etter de gjentatte anmodningene, var de som på Tanemgårdene i realiteten avhengig av å få tilgang til skog som dekket husbehovet. Og, som tilfellet så ofte var for de angellske leilendingene, var det på nettopp dette punktet realiseringen av jordegodsset møtte sin største utfordring.

5.4 Det midtnorske jordleievesenets siste leilendingsbruk

For leilendingene som bygslet jord hos Thomas Angells stiftelser kan veien til selveie vanskelig beskrives som en rettlinjet reise. Men rett nok hadde enkelte som fikk mulighet til å kjøpe i 1888, også benyttet seg av den muligheten. I Søndre Trondhjems amt hadde opphevelsen av avhendelsesforbudet ført til at det på midten av 1890-tallet i all hovedsak kun var de angellske stiftelsenes gods i Selbu som var bortbygset.²⁷² Fra 1888 til 1896 hadde stiftelsen solgt unna alt øvrig jordegods i amtet, skjønt den oversikten går raskt å regne ihop. De to gårdene Bones og Bjørgen på Støren ble solgt i henholdsvis 1890 og 1891, Mehlum-gården i Børse i 1892, Tømmerholt-gården i Strinda i 1893 og deretter gården Nordløyken i Holtålen året etter.²⁷³ Av gårdene i Selbu ble kun gården Berge solgt i løpet av de samme

²⁷⁰ Nissen, G.: 1967, s. 151

²⁷¹ Ida Bull, *Thomas Angell. Kapitalisten som ble hjembyens velgjører. 1692-1992*. Trondheim: 1992, s. 144

²⁷² Carl Frederik Motzfeldt, *Underdanigst Beretning om den økonomiske Tilstand i Søndre Trondhjems Amt i Femaaret 1886-1890*. Trondhjem: 1893, s. 3, i Norges Officielle Statistik, *Beretninger om Amternes økonomiske Tilstand i Femaaret 1886-1890*. Kristiania: 1894

²⁷³ Kirkedepartementets revisionskontor for offentlige Stiftelser, *Fortegnelse over Eiendomme tilhørende Thomas Angells Stiftelser, der i Henhold til Lov af 23de juni 1888 allerede er solgte, eller for hvis Vedkommende Salg er indledet*, trykt som Bilag 2 til Oth. Prp. No. 9, 1896, s. 10

årene.²⁷⁴ Dette bidro naturligvis til å konsentrere stiftelsens leilendinger ytterligere omkring Selbu-området. Avhendelsen gikk langt raskere for nordlandsgodsets del, noe som delvis kan forklares med at departementet her hadde satt prisene langt lavere enn hva tilfellet var i trøndelagsområdet.²⁷⁵ Den hyppige avhendelsen av nordlandsgodset fortsatte videre inn på 1900-tallet, og den siste gården av de opprinnelige 151 ble i denne regionen solgt i 1914.²⁷⁶

I femårsberetningen for Søndre Trondhjems amt fra 1893, tegnet stiftsamtmann Carl Frederik Motzfeldt et summarisk overblikk over utviklingen av landboforholdene i distriktet.²⁷⁷ I femårsbolken fra 1886 til 1890 kunne Motzfeldt berette at selveiet i amtet hadde gått fremad, og leilendingsvesenet tilbake. Leilendingene i Klæbu hadde amtmannen ikke funnet plass til, men i rosende ordelag skrev han om de angellske leilendingene i Selbu at de:

Har efter Forholdenes Beskaffenhed ingen af de Skyggesider, som man ellers tillægger dette Landboforhold, hverken for Samfundet i det hele taget eller for Leilændingerne selv; tvertimod ere disse i mange Henseender og netop under vanskelige Tider bedre stillede, end om de vare Selveiere.²⁷⁸

Motzfeldts uttalelse fant seg som vi nå vet delvis i utakt med leilendingenes eget syn på sin egen situasjon. Selv om de nok i enkelte krevende tider anerkjente bygsel forholdets fordeler, var det liten tvil om at selveiet langt på vei var å foretrekke. Svarbrevene til forstander Midelfart og de gjentatte anmodningene om å få kjøpe kan ikke leses på noen annen måte. Slik sett kom stiftsamtmann Motzfeldts uttalelser i klemme mellom på den ene siden amtets leilendinger som ville lette bestemmelsene rundt salget, og på den andre siden hans embetskolleger i departementet som satte hindringer i veien for realisering av leilendingsgodset. Motzfeldts bemerkning om at de under vanskelige tider var bedre stilt enn selveieren var selvfølgelig svartet av et «ovenfra-og-ned-perspektiv». I sin konsekvens var hans forklaringer derfor ikke særlig mer enn en skinnmager trøst for bygselmennene som fortsatt var, om ikke uløselig, så i det minste lenket til leilendingsvesenet.

²⁷⁴ Ibid., s. 10

²⁷⁵ At prisene var satt lavere ved de nordlandske leilendingsbrukene går frem flere plasser, ikke minst i oversikten avgitt av Kirkedepartementets Revisionskontor for offentlige Stiftelser til odelstingsproposisjonen i 1896.

²⁷⁶ Nissen, G.: 1967, s. 149

²⁷⁷ Motzfeldt, C. F.: 1893, s. 3-20

²⁷⁸ Ibid., s. 3

Selv ble Carl Frederik Motzfeldt oppnevnt som stiftsamtmann i Trondhjem og amtmann i Søndre Trondhjems amt allerede i 1857,²⁷⁹ og hadde derfor blitt bedt om å uttale seg i forbindelse med leilendingskommisjonens lovutkast på begynnelsen av 1880-tallet. I en innsendt kommentar til loven om leilendingsgods skrev Motzfeldt at utkastet ikke bare var unødvendig, men også at det var for inngripende med hensyn til kontraktsfriheten og eiendomsretten.²⁸⁰ I tråd med påstanden i amtmannsberetningen fra 1893, skrev han også her at de angellske leilendingene hadde det «om ikke bedre, saa ligegodt som Selveiere».²⁸¹ Sett ovenfra kan det være at hans uttalelser objektivt sett var en betimelig påpekning av forhold rundt det angellske leilendingsvesenet. Men å forklare leilendingsforholdene ovenfra og ned innbyr selvsagt ikke til å tegne et fullgodt bilde av saken slik den sto på det sene 1800-tallet. Sannhetsgehalten i hans uttalelser er nå heller ikke det vesentlige i vår sammenheng. Det er ikke mulig å redusere spørsmålet om selveie til et spørsmål om «korrekte» eller «ukorrekte» oppfatninger. I alle tilfeller er det mulig å spore en viss kontinuitet i stiftsamtmann Motzfeldts syn på leilendingene i sitt amt, og det burde veie mer enn om uttalelsene objektivt sett ga et uomstøtelig bilde.

Uansett hans syn på amtets leilendinger, skal Motzfeldt i sitt virke som amtmann og stortingsrepresentant ha svermet for det konservative.²⁸² Selv om den politiske tilslutningen til å ordne «leilendingssaken» som vi har sett var bredt forankret, kan en tenke seg at den konservative legningen hos den lokale myndigheten i Trondhjem førte til at realiseringen av jordegodset rant ut i sanden i Selbu og Klæbu. Et slikt resonnement er interessant, men bærer galt av sted. At den lokale politikken skulle ha noe å si direkte for avhendelsen av det angellske leilendingsgodset, impliserer at det lokale selvstyret overgikk det sentralgitte lovverket. Det var selvsagt ikke tilfellet med hensyn til realiseringen av jordegods, hverken på stiftelsens grunn eller for den saks skyld ved annen jord underlagt Kirkedepartementet.

At det konservative styret i Søndre Trondhjems Amt var til hinder for avhendelsen av leilendingsgodset, hviler videre på et feilaktig premiss om at de konservative embetsmennene var tilhengere av å bevare leilendingsvesenets *status quo*. Og her er det et poeng man lett kan overse: Størsteparten av leilendingsvesenet ble avviklet lenge før venstrestaten så sin

²⁷⁹ Lindstøl, T.: 1914b, s. 607

²⁸⁰ Bilag No. 1, i Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 50

²⁸¹ Bilag No. 2, i Oth. Prp. No. 10, i *Stortingsforhandlingene*, 1888 Vol. 37 Nr. 3a, s. 78

²⁸² Rolf Danielsen, En Exempellos fremgang 1880-1920, i Sandnes, J., Grankvist, R. & Kirkhusmo, A. (Red.), *Trondheims historie 997-1997 bn. 4*. Oslo: 1997, s. 51

storhetstid i kjølvannet av begivenhetene i 1884, og de konservative embetsmennene motarbeidet ikke overgangen til selveie. Tvert om har prosessen rundt loven om leilendingsgods av 1888 vist at den politiske konsensusen til å ordne disse spørsmålene var tilnærmet absolutt. Med det in mente er det meningsfullt å se bort fra de politiske gnisingene mellom embetsmenn og venstrestaten som i tid sammenfalt med forarbeidene til loven i 1888.

Selv om betydningen ikke må overdrives, kan det samtidig ikke utelukkes at det lå et visst klasseperspektiv til grunn for den trege avhendelsen. At de ansvarshavende embetsmennene i Kirkedepartementet hadde mer til felles med stiftsdireksjonen enn med gårdbrukerne var selvsagt, men at det skulle påvirke de angellske leilendingenes mulighet til å kjøpe lar seg vanskelig påvise. Likevel kan det ikke holdes utenfor ligningen at hensynet til stiftelsen nok veide tyngre enn hensynet til dens leilendinger. Myndighetsutøvelsen var topptungt, og det burde ikke være overraskende om det fantes et visst klassehensyn som påvirket disse prosessene.

På det lokalpolitiske nivået var det sannsynligvis mer avgjørende å ikke gjøre stiftelsen umake, enn det var for departementets del. All den tid de angellske stiftelsene var en betydelig aktør i amtet på et vidt felt av områder, kan det ha blitt oppfattet som dårlig politisk lederskap om de lokale embetsmennene la seg ut mot den. Men som vi har sett er ikke denne historien en fortelling preget av lokale helter. Om frykten for å tale stiftelsen imot påvirket realiseringen av det angellske leilendingsgodset, må det forutsettes at denne frykten var mer påtrengende nasjonalt enn lokalt. Det er ingenting som tyder på at det var tilfellet, og fordi avhendelsen ikke hvilte på de lokale styresmaktene mister argumentet sin tyngde. Selv om det er en forlokkende tanke, blir klasseperspektivet av den grunn ikke et argument som kan brukes for å forklare hvorfor de angellske leilendingene ikke i større grad ble gitt anledning til å kjøpe gårdene sine.

5.5 Oppsummering og konklusjoner

Ved å ta utgangspunkt i leilendingene som bygslet jord av Thomas Angells stiftelser i Selbu og Klæbu, har kapittelet vist at det var flere krefter som virket parallelt på realiseringen av leilendingsbrukene i de umiddelbare årene etter 1888. Den første utfordringen leilendingene som ønsket å kjøpe brukene sine møtte etter at avhendelsesforbudet var blitt opphevet 23. juni 1888, var at det ikke ble gitt anledning til underhåndssalg. Loven om salg av det benefiserte

godset av 20. august 1821 hadde åpnet for direktesalg, men fordi leilendingene på det bundne godset ikke var omfattet av vilkårene i Norske Lov, besatt de ikke den muligheten. Da fast eiendom var ansett som en forholdsvis trygg havn å plassere kapital i, bidro dette til å presse prisene oppover. Ikke sjeldent kunne auksjonsprisene nå nivåer som lå godt utenfor det leilendingen var beredt på å betale. Leilendingsbrukene ble slik et offer for markedskreftene, noe som direkte påvirket muligheten til å kjøpe. Da realiteten i håpet om å få kjøpe langt på vei hadde blitt desimert, bidro etter all sannsynlighet de høye prisene også til at iveren etter å kjøpe sank. Dette ble i tur forsterket av at vilkårene for å bygsle jord av de angellske stiftelsene relativt sett ikke hadde de «skyggesidene man ellers tilla disse landboforholdene», som stiftsamtmann Carl Frederik Motzfeldt uttrykte det.

Den politiske viljen til å ordne forholdene slik at brukene kunne kjøpes «underhånden» mellom stiftelsen og leilendingene, førte i 1893 til et tillegg som gjorde det mulig å unngå offentlige auksjoner. Om det hadde vært tilfelle at det kun var auksjoner som presset prisene opp, skulle en etter tillegget ha ventet at realiseringen av leilendingsbrukene i trøndelagsområdet skjød fart. Det var derimot ikke tilfellet, noe som leder til en antagelse om at tregheten skyldtes at taksten av brukene i seg selv var satt for høyt. Det var Kirkedepartementet som i siste instans sto ansvarlig for prissettingen, og vi vet at departementet i mange tilfeller priset brukene høyere enn stiftelsen selv var villig til å avhende for.

I et lovforslag fra 1895, anførte stortingsrepresentant Fredrik Havig fra Nordlands amt at prisene kunne – og burde – settes lavere. Ettersom rentene av det realiserste leilendingsgodset alene ville tredoble stiftelsens bruttoavkastning på jordleievirksomheten, mente Havig å vite at det å senke prisene ville være i «baade Stiftelsernes, Leilændingernes og Distriktets interesse». I takt med at fogdeembetene falt bort fra slutten av 1890-årene, fulgte det naturlig at sakkyndige takstmenn i større grad ble ansvarlig for å vurdere leilendingsbrukenes verdi ved underhåndssalg. Ettersom en stor del av kritikken mot Kirkedepartementets verdivurdering rettet seg mot at beregningene var basert på attester utstedt av fogden, kan en anta at taksten på brukene så et samtidig fall da fogdeembetene ikke lenger sto ansvarlig for å vurdere prisen. Om en legger til grunn at dette ga lavere takst utover første halvdel av 1900-tallet, kan det inntas som én del av forklaringen på at de angellske leilendingene i Trøndelag etterhvert gjorde alvor av å kjøpe. Igjen må det bemerkes at perioden opp mot år 1900 ikke lar seg karakterisere av massesuggesjon mot avhendelse, i det minste ikke hva angikk

leilendingene på trøndelagsgodset. I perioden fra 1888 til 1896 hadde kun to gårder i Stølen og én hver i Strinda, Børse og Holtålen blitt avhendet. I Selbu var kun gården Berge blitt realisert før 1896, og det skjedde i 1890.

De urimelige prisene til side, var det ytterligere et annet forhold som i stor grad bidro til at de angellske leilendingene i Trøndelag ikke grep om selveiet. Manglende kjøpelyst må også knyttes an til det som var bakgrunnen for nedsettelsen av selbukommisjonene, nemlig det spenningsfylte forholdet kring stiftelsens omfangsrike skogområder. Konflikten slo ut i full kraft allerede fra loven om leilendingsgods ble sanksjonert i 1888, og strakk seg helt frem til den siste av de tre selbukommisjonene ble nedsatt i 1928. Bakgrunnen for uoverensstemmelsene skyldtes at representantene i lovens § 12 hadde inntatt en bestemmelse om at skog som ble anvendt i stiftelsens eget øyemed kunne forbli urealisert. Om dette ikke i seg selv var tilstrekkelig grunn for leilendingenes misnøye, ble bildet straks mer komplisert da det oppsto tvil om hvilke vilkår som måtte være oppfylt for at et skogområde var å anse som «nødvendig» for stiftelsens drift.

Den første Selbukommisjonen var langt på vei nedsatt med det formål å komme uenighetene i møte, men manglet den nødvendige legitimiteten som krevdes for at stiftelsen og leilendingene kunne bli forlikt om de økonomiske interessemotsetningene. Kommisjonen anbefalte i 1896 salg av 35 gårder i Selbu, to i Tydal og like mange i Klæbu. På den andre siden foreslo kommisjonen at 29 bruk i Selbu skulle forbli urealisert. I et svarbrev til stiftelsens forstander fire år tidligere, gikk det frem at samtlige av leilendingene og husmennene i Selbu ønsket å kjøpe. At leilendinger som ønsket å kjøpe ble avskåret fra dette, vakte naturligvis stor forargelse.

Om takseringen holdes utenfor, knyttet misnøyen seg særlig til at gårdene i mange tilfeller hadde blitt fratatt skog og annen jord før salgstillatelsen ble gitt. Etter noen leilendingers oppfatning var skogen som tilfalt gården ikke engang av en slik størrelse at den kunne dekke det aller nødvendigste. Som et siste dolkestøt til en hyppig realisering av jordegodset, innstilte kommisjonen på at havning av geiter på stiftelsens grunn måtte totalforbys. Til slutt var det altså hensynet til skogen og utmarkens helbred som veltet de angellske leilendingenes mulighet til å bli selveiere i årene som ledet opp mot 1900-tallet. Slik fatt var realiteten, selv om lovverket i 1888 hadde åpnet for nettopp den muligheten.

Kapittel 6: Avslutning og avveining

Hovedproblemstillingen for denne oppgaven ble innledningsvis formulert på følgende vis:

Hva var bakgrunnen for loven om leilendingsgods av 1888, og hvilke konsekvenser hadde den for leilendingene som bygslet jord hos de angellske stiftelsene? Spørsmålet om bakgrunnen for loven rommer åpenbart et hvorfor, men bærer samtidig i seg et hvordan. Den delen av spørsmålet kan besvares ved å se til de konkrete hendelsene som førte til nedsettelsen av leilendingskommisjonen, og hvordan avhendelsesforbudet av fester på bundet jord kom til dens kunnskap.

Da de nordnorske representantene i 1871 fremmet forslag om å lovfeste føderåd for fratredende leilendinger og forpaktere, fikk dette etterhvert et samlet Storting til å erkjenne at rikets leilendingslovgivning burde gjennomgå revisjon. Oppfatningen om at forholdene påkrevde ytterligere og dyptgående undersøkelser fant resonans i stortingssalen, og gjennom to anmodninger i 1871 og 1878 forsøkte Odelstinget å få regjeringen til å revidere lovgivningen på området. Leilendingsforholdene var tilbakeliggende, og jordleievesenet langt på vei redusert til et historisk minne.

De gjentatte anmodningene ble tatt til følge, og 8. mars 1879 ble leilendingskommisjonen formelt nedsatt. Det var gjennom dens utredninger at det for første gang ble klart for embetsverket at enkelte leilendingsbruk var heftet med avhendelsesforbud. Allerede kort tid etter at kommisjonen påbegynte sitt arbeid, ble det klart at et vesentlig anliggende for det videre arbeidet skulle bli å oppheve forbudet om utparsellering og salg av jordegods som i testamenter og gavebrev ble forbudt avhendet. I desember 1883 la leilendingskommisjonen frem sitt lovforslag om leilendingsgods tilhørende stamhus og stiftelser, og fem år etter ble loven formelt vedtatt i Odelstinget. Fra da av kunne leilendingene som bygslet sine bruk på bundet jord i teorien bli selveiere, skjønt lovmakerne hadde inntatt enkelte bestemmelser som senere skulle vise seg å trenere realiseringen. Dette er hendelsene som gir et svar på *hvordan* loven om leilendingsgods av 1888 ble til.

For å finne svar på spørsmålets *hvorfor*, må en på den andre siden se til det ideologiske tankesettet som lå til grunn for ønsket om å avvikle leilendingsvesenet ved politisk inngripen. I første omgang kan en instrumentell forklaring på bakgrunnen forklares med fordelene de styrende politikerne tillot selveiet som eieform. I et jordbruksland som Norge sto

produktiviteten i landbruket i direkte sammenheng med verdiskapningen, og en utbredt oppfatning var at produktiviteten var høyere om eieren arbeidet ikke bare for seg selv, men også for sine etterkommere.²⁸³ Sett fra et samfunnsøkonomisk perspektiv, er det derfor opplagt at myndighetene ønsket å stimulere overgangen til selveie.

Ved å borre dypere finner en at kreftene som etter 1814 hadde gått inn for å demokratisere økonomien, også virket inn på jordbrukspolitikken. Utviklingen av jordbruket på andre halvdel av 1800-tallet var preget av økende markedsorientering på grunnlag av stadig bedre kommunikasjoner.²⁸⁴ Intelligenskretsens moderniseringsideer ble virkeliggjort gjennom skapelsen av et integrert norsk samfunn, som i tur gjorde det mulig å tenke nytt rundt hvordan landets største næring skulle forvaltes. Moderniseringsprosjektet bar ikke bare bud om en politisk evne, men også en politisk vilje, til å avviklet et leilendingsvesen som stadig oftere var blitt gjenstand for kritikk. Modernisering av samfunnet og modernisering av jordleielovgivning ble grunnleggende sett to sider av samme sak, og på sitt beste bidro dette til å demokratisere bondesamfunnet i små skritt. En politisk initiert jordreform som ble etterfulgt av store, radikale skritt mot selveie er det lite som tyder på at noen gang var aktuelt her til lands.

Den økonomiske demokratiseringen løp side om side med effektivisering av jordbruket, befolkningsvekst og større sosial mobilitet. Gnisten som antente ønsket om å avvikle leilendingsvesenet, ble til slutt forslaget om å lovfeste føderåd for leilendinger i 1871. Dette er lovens *hvordan* og *hvorfor*. Men som denne oppgaven har hatt til hensikt å vise, var det mye som talte imot at det angellske leilendingsgodset skulle la seg realisere i årene fra loven om leilendingsgods ble sanksjonert i 1888, til det nye århundret meldte sin ankomst. For å gi et fullgodt svar på den andre delen av problemstillingen, er det fornuftig å se også spørsmålet om lovens konsekvenser som todelt. Det første spørsmålet blir hvor mange av leilendingene ved det angellske trøndelagsgodset som ble gitt anledning til å kjøpe på 1890-tallet. Svaret ligger i Selbukommisjonens innstilling, som i 1896 åpnet for at 35 bruk i Selbu, to i Tydal og to i Klæbu kunne avhendes. I tillegg ble det anbefalt å selge et ukjent antall utskilte tomter. Ettersom kommisjonens formann Nicolay Martens i en polemikk med 42 forbitrede leilendinger i Selbu ikke trakk frem de utparsellerte tomtene, kan en gå ut fra at antallet slike var forholdsvis lavt. Om det hadde vært et betydelig antall, er det sannsynlig at Martens hadde

²⁸³ Den samme argumentasjonen finnes i bl.a. Gjerdåker, B.: 2002, s. 98f

²⁸⁴ Sejersted, F.: 1993, s. 93

brukt det som et argument for at kommisjonen ikke hadde vært så tilbakeholden som de ble anklaget for å være. Til regnestykket hører også de få gårdene som allerede hadde blitt avhendet i de omkringliggende prestegjeld, slik som i Holtålen, Støren og Børse.

Antallet som ble gitt anledning til å kjøpe må deretter ses i sammenheng med det totale antallet angellske leilendingsbruk i amtet. Leilendingskommisjonen beregnet i 1883 trøndelagsgodset til å bestå av 89 gårder, og siden ingen av disse kunne avhendes eller utparselleres før 1888 må antallet ha vært det samme da loven trådte i kraft. Fra den siste oversikten Kirkedepartementets revisjonskontor ga over antallet solgt bruk i 1896 og frem til 1900, er tallene ikke kjent. Vi kan derimot med sikkerhet vite at det i perioden fra 1888-1900 ble gitt salgstillatelse på minst 45 bruk, eller ganske nøyaktig halvparten av det totale antallet leilendingsbruk som lå til stiftelsene i Trøndelag.²⁸⁵ Når de utparsellerte brukene regnes med øker antallet salgsobjekter, men det er som nevnt ikke grunn til å tro at dette gjaldt et stort antall. Men for leilendingene betydde parsellene selvfølgelig økte muligheter for å bli selveiere, så helt uten betydning var dette heller ikke.

Det andre spørsmålet er hvor mange av leilendingene som fikk anledning til å kjøpe, som faktisk gjorde alvor av dette. Det er dette siste spørsmålet som i realiteten sier noe om *effekten* av loven. Vi vet at samtlige av gårdene i Søndre Trondhjem bortsett fra i Selbu og Klæbu ble avhendet tidlig på 1890-tallet, men dette gjaldt kun forsvinnende få bruk. Av den grunn gir disse salgene derfor kun et begrenset inntrykk av hvor mange som benyttet seg av muligheten til å kjøpe. Ettersom de fleste brukene lå i Selbu, er det her fokuset må rettes spesielt. Som oppgaven har vist, var det forhold rundt avhendelsen som gjorde sitt til at realisering av leilendingsgodset i Selbu kun i liten grad fant sted. Til særlig stort hinder for avhendelsen var hensynet til stiftelsens skog, som gjennom en passus i lovens § 12 kunne medføre at et bruk ble reservert om det kunne sannsynliggjøres at det var nødvendig for stiftelsens drift.

Effektene av loven var derfor til alt overmål ikke spesielt store for de angellske leilendingene i Trøndelag. Først godt utpå 1900-tallet ble stiftelsens leilendingsgods fullstendig realisert, men det skjedde ikke før den tredje og siste selbukommisjonen ble nedsatt i 1928.²⁸⁶ Til det

²⁸⁵ Kirkedepartementets revisjonskontor for offentlige Stiftelser, Fortegnelse over Eiendomme tilhørende Thomas Angells Stiftelser, der i Henhold til Lov af 23de juni 1888 allerede er solgte, eller for hvis Vedkommende Salg er indledet, trykt som Bilag 2 til Oth. Prp. No. 9, 1896

²⁸⁶ Nissen, G.: 1967, s. 151

bildet hører det at effekten, om den lar seg forklare med hvor mange som gjorde alvor av å kjøpe, var atskillig større ved nordlandsgodset. Sånn sett var ikke loven om leilendingsgodsverken så virkningsløs som Fredrik Havig hevdet i 1895, eller så betydningsfull som Sofus Arctander og leilendingskommisjonen håpet at den skulle bli da den la frem sin innstilling i 1883. Sannheten, viser det seg, lå godt plassert et sted imellom.

En innledende programerklæring i denne oppgaven gikk på å skrive historien som en fortelling om økonomisk demokratisering i ordets videste mening. I kjernen av dette ønsket har det stått å studere demokratiseringen slik den manifesterte seg gjennom eiendomsforhold på andre halvdel av 1800-tallet. Selv om flere sentrale aspekter ved avviklingen av leilendingsvesenet er fanget opp av tidligere forskning, har det hittil manglet en undersøkelse som har satt leilendingene som bygslet bundet jord i sentrum. I det perspektivet blir oppgaven å forstå som et nytt, og hittil ukjent innspill til fortellingen om den økonomiske demokratiseringen i Norge.

Undersøkelsen har trukket vekslers på Francis Sejersteds tese om den demokratiske kapitalismen, som avviklingen av det resterende leilendingsvesenet på mange måter inngår som en del av. Utførlige forsøk på å se leilendingspolitikken i lys av de demokratiserende kreftene som fra begynnelsen av 1800-tallet gikk inn for å modernisere samfunnet, har ikke tidligere vært gjenstand for systematiske studier. I alle tilfeller er det verdt å merke seg at forskningsfronten på leilendingsvesenet, og kanskje særlig avviklingen av det, ligger noe tilbake i tid. De fleste studiene av leilendingsvesenet har konsentrert seg om perioden fra senmiddelalderen eller tidlig nytid, og opp til da det i all vesentlighet var avviklet på midten av 1800-tallet. Oppgaven er derfor også et bidrag til å forstå den seneste avviklingen av et leilendingsvesen, som i jordbrukslandet Norge nesten var gått sin undergang i møte på det tidspunktet loven om leilendingsgods trådte i kraft.

Hva angår den politiske historien, har denne oppgaven gjort et poeng ut av at sosiale reformer er vanskelig å få til å praksis. Fra å være preget av relativt steile fronter mellom opposisjon og regjering på 1870-tallet, til å vinne nærmest total oppslutning i 1880-årene, har oppgaven vektlagt den tverrpolitiske enigheten som lå til grunn for politikktutformingen. Der tidligere forskning på 1880-tallets politikk ofte har hatt en draging mot konfliktlinjene,²⁸⁷ har

²⁸⁷ Jamfør f.eks. Kaartvedt, A.: 1984

oppgaven forsøkt å betone at det i enkelte sosialpolitiske saker er vel så gode grunner til å vektlegge kontinuitet som en karakteristikk ved overgangen fra det gamle til det nye regimet. I et større bilde peker oppgaven derigjennom frem mot venstrebevegelsens kollaps, som allerede ved stortingsvalget i 1888 viste seg gjennom de uforsonlige grupperingene som tidligere hadde hatt som felles mål å holde Høire nede.²⁸⁸ Undersøkelser rundt loven om leilendingsgods er sånn sett ikke bare å lese som et bidrag til jordbrukshistorien, men også som en replikk til den politiske historien.

Til slutt vil det være verdt å nevne at loven om leilendingsgods følges av noen uløste oppgaver som vil kunne være berikende å studere nærmere. Med visshet om at denne undersøkelsen ikke har omhandlet andre enn de 239 leilendingsbrukene som lå til de angellske stiftelsene, og bare delvis de som lå til nordlandsgodset, vil fremtidige undersøkelser kunne avdekke hvorvidt det fantes ulikheter mellom de ulike bundne godsene. Særlig interessant ville det ha vært å se utviklingen av stiftelsesgodset i lys av realiseringen av stamhusenes leilendingsgods. Det samme spørsmålet gjør det mulig å si noe om betydningen av at jorddrotten for stiftelsens del var en juridisk person, mens den for stamhusene Rosendal og Jarlsberg var en fysisk person i umiddelbar nærhet til leilendingene. En skulle gjerne tro at utviklingen fortonet seg ulikt mellom de forskjellige bundne godsene. Det spørsmålet, med andre, forblir imidlertid ubesvart inntil noen modige maur finner temaet tilstrekkelig interessant for sine undersøkelser. Fremtidens historikere vil konkludere.

²⁸⁸ Mjeldheim, L.: 1984, s. 194

Kilder og litteratur

Statsarkivet i Trondheim

Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, første avlevering, stiftelser, stiftelser og legater. Thomas Angells Stiftelser: SAT/A-0500/1/Kb/L0014/0003, Utdrag av Selbukommissionens forhandlingsprotokoll vedkommende eiendomme tilhørende Ths. Angells stiftelser

Departements-tidende

Departements-tidende No. 12. (1879, 24. mars)

Departements-tidende No. 13. (1879, 31. mars)

Departements-tidende No. 36. (1879, 8. september)

Aviser

Trondhjems Adresseavis. (1895, 27. februar). *Indsendt. Thomas Angells Stiftelser.*

Trondhjems Adresseavis. (1920, 17. juli). *Salget til leilendingerne i Selbu.*

Stortingsforhandlingene 1871-1896

Forslag til Lov om Føderaad for fratrædende Leilendinge og Forpagtere. Sth.Dok.No.42

Stortingsforhandlingene 1871 Vol. 20 Nr. 5

Om 1871 Aars Storthings Anmodning angaaende Leilændingsvæsenet. Oth. Prp. No. 7

Stortingsforhandlingene 1876 Vol. 25 Nr. 3

Angaaende Leilændingssagen. Sth. Dok. No. 47

Stortingsforhandlingene 1876 Vol. 25 Nr. 5

Indberetning om Leilændingsforholdene paa Røros Verks gods. Dok. No. 88

Stortingsforhandlingene 1877 Vol. 26 Nr. 5

Forestilling fra Røros Værks Centralkommission ang. Leilændingsforholdene ved Værket.

Dok. No. 25

Stortingsforhandlingene 1878 Vol. 27 Nr. 5

Forslag til Lov om Leilændingsvæsenet. Sth. Dok. No. 17

Stortingsforhandlingene 1878 Vol. 27 Nr. 5

Erklæringer afgivne af Herredsstyrelserne og Amtsformandskabet i Nordland angaaende Leilændingssagen i 1877. Sth. Dok. No. 52

Stortingsforhandlingene 1878 Vol. 27 Nr. 5

Sth. Dok. No. 17

Stortingsforhandlingene 1878 Vol. 27 Nr. 5

Indstilling fra Justiskomiteen No. 1 angaaende det kongelige Forslag til Lov, indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Leilændingsgods, tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v. Indst. Oth. No. 16

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Angaaende Udferdigelse af Love om Jordleie samt om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser. m.v. Oth. Prp. No. 10

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a. Herunder har blitt benyttet:

Aktstykker til Leilændingsvæsenets Historie. Oth. Prp. No. 10

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Udkast til Lov om Jordleie. Oth. Prp. No. 10

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Udkast til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende

Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v. Oth. Prp. No. 10

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Resumé af de indkomne Erklæringer over Leilændingskommissionens Udkast til Lov om Jordleie. Oth. Prp. No. 10

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Resumé af de indkomne Erklæringer over Leilændingskommissionens Udkast til Lov indeholdende særlige bestemmelser angaaende Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v. Oth. Prp. No. 10

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Indstilling fra den ved Kongelig Resolution af 2den Aug. 1879 til Revision af Lovgivningen om Leilændingsvæsenet nedsatte Kommission angaaende: II. Udkast til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Leilændingsgods tilhørende Stamhuse og visse Stiftelser m.v.

Stortingsforhandlingene 1888, bd. 3a

Forhandlinger i Odelstinget Nr. 45. 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v.

Stortingsforhandlingene, 1888 Vol. 37 Nr. 3a

Forhandlinger i Odelstinget Nr. 47. 30. april – Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v.

Stortingsforhandlingene, 1888 Vol. 37 Nr. 3a

Forhandlinger i Odelstinget Nr. 61. 24. mai – ang. Lagth. Anm. til Lov om Leilændingsgods tilhørende Stamhuse m. v.

Stortingsforhandlingene, 1888 Vol. 37 Nr. 3a

Antegnelser til Norges Statsregnskab for 1883-84. Administrationsgrene under Finants-Departementet, Marine-Departementets civile Afdeling, Opmaalingen, udenrigske Anliggender m.m. St. Rev. A. No. 2

Stortingsforhandlingene 1890 Vol. 39 Nr. 4

Forslag til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Salg af Jordegods tilhørende Thomas Angells Stiftelser. Dok. Nr. 145

Stortingsforhandlingene 1895 Vol. 44 Nr. 5

Indstilling fra Justiskomiteen angaaende et af Repræsentanten Havig fremsendt Forslag til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Salg af Jordegods tilhørende Thomas Angells Stiftelser. Indst. O. No. 93

Stortingsforhandlingene 1896 Vol. 45 Nr. 5

Udkast til Lov indeholdende særlige Bestemmelser angaaende Salg af Jordegods tilhørende Thomas Angells Stiftelser. Dok. Nr. 38 for 1896

Stortingsforhandlingene 1896 Vol. 45 Nr. 5

Om Udfærdigelse af en Lov indeholdende Forandringer i Lov om det beneficerede Gods af 20de August 1821 og senere Tillægslove. Oth. Prp. No. 9

Stortingsforhandlingene 1896 Vol. 45 Nr. 5

Bibliografi

- Bjørkvik, H. & Holmsen, A. (1978). *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661*. Oslo: Tapir
- Bull, I. (1992). *Thomas Angell. Kapitalisten som ble hjembyens velgjører. 1692-1992*. Trondheim: Thomas Angells Stiftelser
- Castberg, F. (1935). *Norges statsforfatning bn. 2*. Oslo: O. Christiansens Boktrykkeri
- Danielsen, R. (1997). En Exempelløs fremgang 1880-1920, i Sandnes, J., Grankvist, R. & Kirkhusmo, A. (red.), *Trondheims historie 997-1997 bn. 4*. Oslo: Universitetsforlaget
- Dyrvik, S. (1983). Overgangen til sjølveige i Norge. Nokre nye data for 1700-talet., I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.). *Norske historikere i utvalg VIII: Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800* (s. 248-260). Oslo: Universitetsforlaget
- Dyrvik, S. (1998). *Truede tvillingriker 1648-1720. Danmark-Norge 1380-1814 bn. 3*. Oslo: Universitetsforlaget
- Dørum, K. (2006). Materiell basis og den antropologiske vendingen, i *Historisk tidsskrift bn. 85*. (s. 87-105)
- Falkanger, T. (1984). *Odelsretten og åsetesretten*. Oslo: Universitetsforlaget
- Fuglum, P. (1957). *Ole Richter. Ungdom og stortingsvirke*. Oslo: Universitetsforlaget
- Fuglum, P. (1978). Norge i støpeskjeen 1814-1929. I Mykland, K. (red.). *Norges Historie bn. 12*. Oslo: Cappelens Forlag
- Gjerdåker, B. (2002). *Norges landbrukshistorie bn. 3. 1814-1920. Kontinuitet og modernitet*. Oslo: Det norske samlaget
- Haarstad, K. (1977). *Selbu i fortid og nåtid bn. 2*. Selbu: Selbu Kommune
- Hagemann, G. (1997/2005). Det moderne gjennombrudd: 1870-1905. I Helle, K. (red.). *Aschehougs Norgeshistorie bn. 9*. Oslo: Aschehoug
- Helland-Hansen, K. (1997). *Føderådsordningens historie i Norge bn. 1*. Oslo: Riksarkivarens Skriftserie
- Holmsen, A. (1972). *Overgangen til sjøleie i Norge. Kildekritikk og realisme*. Oslo: Historisk tidsskrift, 1972/2 (s. 125-151)
- Holmsen, A. (1976). *Nye studier i gammel historie*. Oslo: Universitetsforlaget
- Holmsen, A. (1980). *Gård og gods i Norge i eldre tid*. Oslo: Universitetsforlaget
- Jensen, M. (1963). *Norges historie. Norge under eneveldet 1660-1814. (3. utg.)*. Oslo: Universitetsforlaget

- Johannesen, K. (1973). Eiendomsfordeling og eierinteresser. Trekk av jordeiendomsforholdene i Høland på 1600-tallet. (Hovedoppgave), i Dørum, K. (1996). *Oppløsningen av skyldesystemet. En studie av eiendomsformer og eierinteresser knyttet til jord i Norge ca. 1600-1800*. Oslo: Tingbokprosjektet
- Kaartvedt, A. & Hartsang, L. C. (1952). *Kongeriket Norges Hypotekbank: 1852-1952*. Oslo: Fabritius og Sønners Boktrykkeri
- Kaartvedt, A. (1984). Høyres historie bn. 1. Drømmen om borgerlig samling 1884-1918. I Francis Sejersted (red.), *Høyres historie 1-4*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag
- Kaldal, I. (2002). *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Kavli, G., Hopstock, C. & Hjelde, G. (1983). *Jarlsberg. En norsk grevelig residens*. Oslo: Universitetsforlaget
- Koht, H. (1925). *Johan Sverdrup bn. 3. 1880-1892*. (andre halvbind, s. 327-619). Oslo: Aschehoug
- Koht, H. (1926). *Norsk Bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo: H. Aschehoug & Co
- Kvande, L. & Naastad, N. (2013). *Hva skal vi med historie? Historiedidaktikk i teori og praksis*. Oslo: Universitetsforlaget
- Lindstøl, T. (1914a). *Stortinget og Statsraadet 1814-1914. Bn.1, første del A-K*. Kristiania: Steenske Bogtrykkeri
- Lindstøl, T. (1914b). *Stortinget og Statsraadet 1814-1914. Bn.1, andre del L-Ø*. Kristiania: Steenske Bogtrykkeri
- Lund, E. (2016). *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere. (5 utg.)*. Oslo: Universitetsforlaget
- Melve, L. (2018). Kildekritikk – en kort historikk, i Melve, L. & Ryymen, T. (red.). *Historikerens arbeidsmåter (s. 35-43)*. Oslo: Universitetsforlaget
- Mjeldheim, L. (1984). *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880åra til 1905*. Oslo: Universitetsforlaget
- Motzfeldt, C. F. (1894) Underdanigst Beretning om den økonomiske Tilstand i Søndre Trondhjems Amt i Femaaret 1886-1890, i *Norges Officielle Statistik, Beretninger om Amtenes økonomiske Tilstand i Femaaret 1886-1890*. Kristiania: Det Statistiske Centralbureau
- Myking, J. R. (2002). *Herre over andre si jord? Norske leiglendingsvilkår i europeisk lys 1500-1800*. (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen

- Mykland, L. (1997). *Fri religionsutøvelse gjennom 150 år. Om kilder til dissidentenes historie. En rapport fra Statsarkivet i Tromsø*. Oslo: Riksarkivarens skriftserie
- Nissen, G. (1967). *Thomas Angells stiftelser 1767-1967*. Trondhjem: Aktietrykkeriet
- Nygaard, N. (1999). *Rettsgrunnlag og standpunkt*. Bergen: Universitetsforlaget
- Olafsen, A. (1945). *Våre sorenskrivere. Sorenskriversituasjonen og sorenskrivere i Norge. Et bidrag til den norske dommerstands historie II*. Oslo: O. Fredr. Arnesen bok- og akcidenstrykkeri
- Prestesæter, P. (1998). Husmannskontrakter og lovregulering. Regulering av avtaleforholdet mellom husmann og gårdbruker 1687 til 1851 – særlig sett i lys av kontraktspraksis fra Toten, i Jakhelln, H (red.). *Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 3*. Oslo
- Sandvik, P. T. (2007). En mer demokratisk kapitalisme? – økonomi og samfunnsutvikling i Trøndelag 1750-1920, i *Historisk tidsskrift bn. 86. (s. 35-56)*
- Sandvik, P. T. (2018). *Nasjonens velstand. Norges økonomiske historie 1800-1940*. Bergen: Fagbokforlaget
- Sars, E. (1858). *Norge under foreningen med Danmark 1537-1814*. u.s.
- Sejersted, F. (1993). *Demokratisk kapitalisme*. Oslo: Universitetsforlaget
- Seland, E. H. (2018). Å arbeide med materielle kilder, i Melve, L. & Ryymin, T. (red.). *Historikerens arbeidsmåter (s. 148-169)*. Oslo: Universitetsforlaget
- Sevatdal, H. (2017). *Eigedomshistorie. Hovudlinjer i norsk eigedomshistorie frå 1600-talet fram mot nåtida*. Oslo: Universitetsforlaget
- Skappel, S. (1934). *Det norske jordleievesens geografiske utbredelse i eldre tid og overgangen fra leie til selveie*. Oslo: Historisk tidsskrift bd. 30. (s. 220-265)
- Slagstad, R. (2015). *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax Forlag
- Sogner, S. (1984). Hva betydde overgangen til selveie for endringene i den sosiale struktur i det norske bondesamfunn på 1700-tallet?, I Imsen, S. & Supphellen, S. (red.), *Norske historikere i utvalg VIII: Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Tvillingriket 1660 – ca. 1800 (s. 233-247)*. Oslo: Universitetsforlaget
- Solhaug, T. (1983). *De norske fiskeriers historie, 1815-1880*. Oslo: Universitetsforlaget
- Storm, H. (1934). *Statsminister Emil Stang. Politikeren, statsmannen*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Stugu, O. S. (2008) *Historie i bruk*. Oslo: Det Norske Samlaget
- Svare, B. (1939). *Fredrik Stang. Fyrste bolken 1808-1856*. Oslo: H. Aschehoug & Co
- Syrstad, O. (u.å.). Caspar Jensenius, i *Norsk biografisk leksikon* på snl.no. Hentet 8. januar 2021 fra https://nbl.snl.no/Caspar_Jensenius

- Sørensen, Ø. (2001). Kampen om Norges sjel. I Eriksen, T. B. & Sørensen, Ø. (red.). *Norsk Idéhistorie bn. 3*. Oslo: Aschehoug
- Tandberg, G. (1914). *Det offentlige landbruksvæsen i Norge indtil 1914*. Kristiania: Grøndahl og Søns Boktrykkeri
- Tennfjord, F. (1944). *Stamhuset Rosendal*. Oslo: Finn Dybwads Forlag
- Tøsse, S. (1991). *Bygdebok for Tydal Bn. 2. Bygdehistoria ca. 1900-1991*. Tydal: Tydal Kommune
- Utdanningsdirektoratet. (2021). *Læreplan i historie – fellesfag i studieforberevende utdanningsprogram. Kjerneelementer (HIS1-03)*. Hentet fra: <https://data.udir.no/kl06/v201906/laereplaner-lk20/HIS01-03.pdf?lang=nob>

